

Орынбай БЕКЖАНҮБІРІ

ҚАНҚ ЕЛІНІҢ ЖАЗУЫ
1. КҮЛТӨБЕ – IV ЖАЗУЫ

В статье автор рассказывает о содержании и делает анализ старой рукописи найденной в местах города Культобе расположенной на берегу озера Арысь.

Makalede yazar Arıs Nehri'nin kıyısında yerleşen Kültöbe obasında çivi yazıların bulunen anlamını analiz etmektedir.

Көне Қазақстан аймақтарының археологиялық тұрғыдан тыңғылықты түрде зерттелуі негізінен XX ғасырдың 50–60-шы жылдарына сәйкес келеді. 1960-жылы Қазақстанның археологиялық карта жазбасы (картографирование) жасалған. Бұның ішінде Қазақстанның оңтүстік өңірінің де карта жазбасы берілгені белгілі, осыған ілесе Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы [1] құрылып іске кірісе бастаған. Бұл ОҚКАЭ-нің алдына қойған мақсатына б.д.д. IV – б.д. VI ғасырларындағы Отырар аймағын археологиялық тұрғыдан зерттеу де кірді.

Оңтүстік Қазақстан аймағын археологиялық тұрғыдан зерттеу А.Н. Бернштам, Ә.Х. Марғұлан, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтерден бастау алады. Біздің еңбегімізге негіз болған «Арысская культура Южного Казахстана» атты зерттеу жұмысының иесі Александр Николаевич Подушкиннің әкесі Николай Павлович Подушкин де жоғарыдағы Қазақстан археологиясының бас зерткерлерінің ізбасары болған. Александр Николаевич Подушкин де әкесінің қолынан эстафета жалауын алып құрметті археологтардың аса қасиетті де маңызды істерін жалғастыруға бет бұрған. Айтылған еңбек оның 25 жылдық күш-жігер, маңдай тер, көз майын жұмсап атқарған, елімізге ұсынған құнды жемісі, қорытындысы.

Подушкин А.Н. бұл еңбегін «Оңтүстік Қазақстанның Арыс мәдениеті» деп кездейсоқ атамаған. Бұл еңбекте қарастырылған археологиялық ескерткіштер б.д.д. IV ғасыр мен б.д. VI ғасырлары аралығын қамтиды. Ғалым бұл аралықтағы ескерткіштерді үш топқа бөледі. Бірінші тобы – Қарауылтөбе кезеңі – бұл б.д.д. IV–I ғасырларға тән ескерткіштерді құрайды. Екінші – Қаратөбе кезеңіне – б.д.д. I ғ. – б.д. IV ғ. Аралығындағы ескерткіштер енгізілген. Үшінші кезеңін Алтын төбе деп атаған. Бұл IV–VI ғасырларды қамтиды [1, 104]. Еңбекте Қаратау–Сыр өңірінен археологиялық қазбалар арқылы табылған заттық мәдениет үлгілерінің ғажайыш қоры түрлі-түсті фотосуреттермен тамаша берілген. Сонымен бірге археологиялық қазба нәтижелерін өз ой-тұжырымына сай қорытындылаған.

А.Н. Подушкин Арыс гидронимінің шығу тегіне байланысты [1, 105] В.Н. Попова мен Б.А. Байтанаевтардың шікірлеріне сүйенеді. Олардың

еңбектерінде Арыс сөзі үндіеуропа тілдеріне жататын, яғни, үндіеуропаша *ағу* (течь), *ағыс* (течение), *ағын* (поток), *ұмтылу*, *лап беру* (устремляться) және палеоностраттық *су* (вода), *өзен* (река) деген мағыналарды білдіретін сөз деп дәлелденген дейді. Сонда ежелгі заманнан бері түркі халықтары мекендеп келе жатқан Қазақстан мен Қиыр Шығыста кездесетін Енесай, Қара Мүрен (Амур), Хуанхэ (хэ//ке = ақ//ек), Текес, Күнгес, Ертіс тәрізді тағы басқа да көптеген өзен-көл аттарындағы –ас, –ес (-ыс, -іс) [2] гидроформанттарының түркі тіліне тән екендігі, тіпті, су (< суб) сөзінің –ас, –ес – пен түбірлес екендігі туралы пікірлерге қандай жауап табу жөнінде ойланғысы да келмейтіндей ме, қалай?

Қаңлы сөзінің түп түбірі *қанк* және оның әр түрлі нұсқатүрлерінің (вариант) [3] көп екендігімен санасқысы келмейтіндей А.Н. Подушкин Н.Я. Бичуриннің Кангюй деген оқуымен келіспей басқа авторлардың «Канцзюй» [1, 156,157] деп оқуын дұрыс деп табады. Яғни, әлемдік өркениет отырықшы елдердің өркениетінен бастау алады, көпшелілер артта қалған, көшіп жүріп озық өркениет тудыруға қабілетсіз болған деген ой-пікір еуропа ғалымдарының көпшілігінде қалыптасқан деуге болады. Ол көпшелілердің әлемдегі қандай жақсылық, қандай әдемілік, әсемдік, сұлулықтан, қандай ойлылық пен ойшылдықтан ешқашан шет қалмайтын жан-жақты қабілетті ел болғандығын мойындағысы келмейтін керітартпа ой-таным. Көпшелілер, яғни, түркі халықтары, қолына қандай істі алса да озық дүниені тудыруға қабілетті ел болған. А.Н. Подушкин аталмыш еңбегінде көне Арыс-Сыр бойында дүниеге келген озық мәдениетті бір ғана түркі халықтарына қия салғысы келмейді. Яғни, озық мәдениет осы өңірде тұрған иран тілдес отырықшы халықтан туындаған болуы керек деген ойды сыналайды. Мысалы, ол бұл туралы былай дейді: «Судя по общему блоку СКП Ар. АК на ее каратобинском этапе, этническую основу кочевой части населения канцзюя составили представители сакского и сармато-сюннуского круга племен. Они политически подчинили оседло-земледельческую часть населения Южного Казахстана, вступили с ней в плотный социально-экономический контакт, предопределив тем самым последующие процессы ассимиляции и этнокультурного синтеза» [1, 157].

А.Н. Подушкиннің Арыс өзені бойындағы Күлтөбе қала орнынан тапқан, жазу жазылған, күйдірілген кіршіптері тек қана Қазақстан ғана емес, бүкіл әлемдік мәдениетке қосылған құнды жәдігер болып табылады. Аталған еңбегінде ол қаратөбе этабына жататын екі кіршіп сынығын келтіреді. Кіші сынығында 26, ал үлкен кіршіп сынығында 30 таңба бар дейді [1, 160]. Жазуды тексерген көне жазба бойынша ғалымдар С.Г. Кляшторный мен В.А. Лифшицтердің пікірін түпнұсқа тіл бойынша келтірейік: «...древняя письменность Культобе является алфавитно-буквенной и создана на арамейской основе» [1, 160]. А.Н. Подушкиннің зерттеуге ұсынған зерттеушісі В.К. Шуховцовтың пікірінше, бұл жазу II – III ғасырларға

жатқызылған Өлі теңіздің маңынан табылған қолжазбаларға сәйкес келеді. Сондай-ақ ол бірнеше көмекші сөздерді анықтағаны туралы былай дейді: «...возможно, имеют иранские комплименты, т.е. окончания, которые говорят о том, что семитские слова надо читать на каком-то иранском языке» [1, 160]. Бұл пікірлер де көне түркі күл (руна) жазулары мен Есік жазуы табылған кездердегі әркім өз көніне тартқан пікірлерді еске түсіреді. Жоғарыдағы зерттеушілер пікірі I және II Күлтөбе жазуларына айтылған пікірлер. Бұлар 1992 жылы табылған.

Арыс-Күлтөбе жазуларының жалпы саны – 7. Жоғарыдағы екеуінен басқалары 2005 – жылы табылған [4]. Бұрынғы және соңғы жазбалар жөнінде Подушкин А.Н. осы «Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана» атты мақаласында мәлімет берген, сондай-ақ I – II жазбалар бойынша Өзбекстанның тарихи музейінің қызметкері А. Мусакаеваның пікірін де келтірген. Онда А. Мусакаева жазбалардың кейбір таңбаларының б.д.д. I – б.д. I ғғ. Оңтүстік Соғды және б.д.д. II – б.д. II ғғ. Грек жазуларына сәйкес келетіндігін, бірақ мағыналарын ашудың мүмкіндігі болмағандығын айтқан. Таң қаларлығы көне түркі күл әліпшіінің мамандарынан жазу туралы пікір білдіруін сұрағаны жайында мәлімет жоқ..

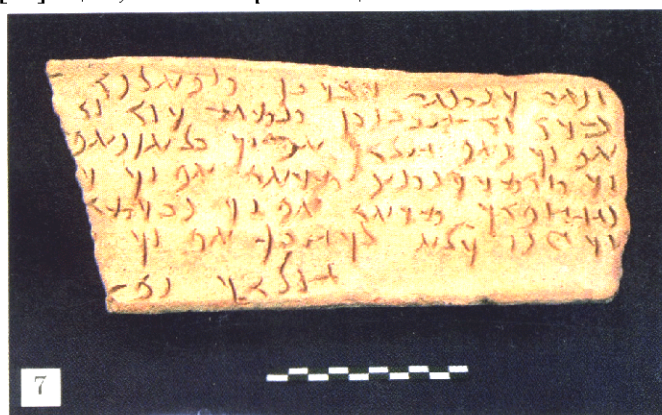
«Шығыс» журналындағы А.Н. Подушкиннің жарияланымы біздің қолымызға 2006 жылдың соңында, желтоқсанның 25 – 26-сы күндері түсті. Алматыдан Түркістанға қайтып келе жатқан жолда, автобус үстінде қарағанда бірінші көріп оқығанымыз Күлтөбе–IV жазуының 4 – 5-жолдарының ортасында орналасқан ТӘҢІРІ сөзі болды. Осыдан кейін-ақ маған бұл жазудың көне түркі күл әліпшіінде және тілінде жазылғаны мәлім болды.

Түркістанға келгеннен кейінгі 2007 жылдың қаңтарының жетісіне дейін-ақ жазулардың жалпы мағыналары Тәңіріден келіп жеткен ақыл-ес, аң-түйсік, жоғары ой-сана туралы екені белгілі болды. Алғашқы мәліметтер қағазға түсірілді де, зерттеу тіршілік тауқыметтерінің әсерінен бір жылға кешікті. Дегенмен, 2007 жылдың желтоқсанының басынан бастап, басқа да маңызды істерді тоқтатып, Күлтөбе жазуларын зерттеуді қайта қолға алдым. Өйткені бұл жазбалардың мән-маңызы Күлтегін, Білге қаған және Тойнұқұқ [5] жазуларының мәліметтерінен асып түспесе, кем түспейтін түркі халықтарының мәдениеті мен тарихына қосылатын ғаламат жаңалық екені маған белгілі еді.

Археолог ғалым А.Н. Подушкинге түркі халықтарының атынан үлкен алғыс білдірсек дұрыс болмақ. А.Н. Подушкиннің аты Күлтегін мен Білге қаған жазба ескерткіштерін, Есік жазуын ашып жариялаған Н.М. Ядринцев пен К. Ақышевтің есімдерімен қатар құрметпен аталатын болады. Жарияланымда ғалым барлық кіршіп-жазбалардың мақсатты түрде әдейі

сындырылғаны туралы мәлімдейді. Шындығында сынбаған, бүтін бір қыш-жазба жоқ. Біздің ойымызша қыш-жазбалар ислам дінін таратушылар тарашынан әдейі сындырылған. Сөйтіп өзенге тасталған. Өйткені жазбалар мазмұны түгелдей Тәңірі дініне қатысты болып келеді. Араб жиһадшыларының Орта Азиядағы жазбаларды, кітаптар мен мәдени жәдігерлерді түгелдей қиратқаны туралы Әбу Райхан Бирунидің мәліметі жазылып қалғаны белгілі. Қаңлы мемлекетіндегі жазбалар да сол тағдырға ұшырағаны шүбә тудырмайды. Әсіресе, жазбалар жергілікті халық тұтынатын Тәңіріге қатысты «ғайри» (басқа) дін болса, ол нәубеттен аман қалмасы анық.

Көне түркі күл әліпшімен жазылған жазбалардың Қазақстан аймақтарында да табылып жатқаны мәлім. Біз оларды бес аймаққа бөліп атау керектігі [6] жөнінде пікір білдірген болатынбыз. Сонда Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарына қарайтын аймақты Сырдария жазбалары деп атауды ұсынған едік. Жалпы бұл Қаратау-Сыр өңірінде жазылған жазба ескерткіштер негізінен Қаңлы мемлекеті өмір сүрген дәуірге сәйкес келетіні аян. Дегенмен, одан бұрынғы сақ жазулары да алда табылуы мүмкін. Ал 8 – ғасырдағы көне түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардың табылуы неғайбыл. Өйткені бұл араб жиһадшыларының кезеңіне сәйкес келеді. Сол кезден бастап араб, түркі-соғды (ұйғыр) жалғаспалы жазуына көшу үрдісі басталғаны белгілі. Қаңлы мемлекеті тұсындағы күл жазуларды санасақ, қазір оннан асып қалады. Бұлар Сырдария жазулары [7] деп бөліп көрсеткен А. Аманжолов еңбегіндегі үш жазу (біреуі даулы болғандықтан қосылмады), Түркістан-Шаға өңірінен табылған жазулар мен белгі-таңбалар [8] тоғыз құмырада бейнеленген және Арыс өзені бойындағы Қаракөшпек қала-төбесі мен Шардара маңынан табылған екі құмырадағы [9] көне қаңлы күл жазулары. Сонымен бірге Маңғыстаудан табылған сынтастағы Сенек жазуы мен Күлтөбеден табылған жеті жазуды қоссақ, барлығы – 21 жазу болып шығады. Бұлардың ішінен біз бұрын А. Аманжолов бірінші Сырдария жазуы деп көрсеткен [7, 239] күл жазуы [10] мен Маңғыстаудан табылған Сенек жазуларын [11] оқып, мағыналарын ашқан болатынбыз.

Еліміздегі **Күлтөбе** атты жер атауларының саны егер соңына түсіп, зергтеп, есептеп шықса, қазіргі жобамызша оннан асып қалады, шындығында одан көп те болуы ықтимал. **Күлтегін** есімінің мағынасы қандай деп бас қатырып, әр түрлі қиялдарға ой жіберетін ісінелерінің (автор) жазғандарын да көріп жүрміз. «Күлтөбеде күнде жиын» атты тарихи оқиғадан туған мәтел де бар. Біз **руна** (күпия) деген сөздің баламасын **күл** [2] деп алу туралы пікір де білдіргенбіз. Онда *үшкүл, төрткүл* сөздеріндегі *күл* сөзінің мағынасы *бұрыш* деген мәнді білдіретінін, *күлте* сөзінің де гүлдің бұрыш тектес жапырақшаларына сәйкес атау екенін айта келе, көне түркілердің төл жазуын геометриялық бұрыш тектес болып келетініне сай геометриялық пішін – **күл жазуы** деп атауды ұйғарғанбыз. Бұған қосымша шаңырақтың **күлдіреуіші** де *күл+тіреуіш* сөздерінен құралғанын айта кетуіміз керек. Бұл сөздегі күлдің мағынасы да *бұрыш, жақ* мәндерін білдіретіні шүбәсіз. Өйткені күлдіреуіш шаңырақтың төрт жағына тіреу ретінде орналастырылады.

Екінші **күл** сөзі екі морфемадан құралған. Бірінші бөлігі – **кү** түбірі. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *кү* түбірі жеке және *-ліг* қосымшасы арқылы қолданылған. *Кү* сөзі екі мағынасымен ұшырасады. Бірінші мағынасын С.Е. Малов сөздігінде *молва, слух* [12] (хабар-опар, сыбыс) деп көрсетеді де, екінші **даңқ** [13] мағынасын ескерусіз қалдырады. Дегенмен, мәтіндік аудармасында *слава* (даңқ) [12, 39] деп аударған. **Күліг** сөзін *знаменитый* (даңқты) деп берген. Тіліміздегі *күлүк* (тұлпар, дүлдүл) сөзі осы **күліг** ‘даңқты’ сөзінен қалыптасқан. *Күл тегін, Күлі Чор* және енесей ескерткіштеріндегі *Күлүг Чор, Күлүг Тоған* [14] кісі есімдері де осы **даңқты** мағынасындағы **күліг** сөзінен туындаған. Орқұн ескерткіштеріндегі *Күл тегін, Күлі Чор* есімдерінде *-ліг* қосымшасы қысқарған да, енесей ескерткіштеріндегі есімдерде сол көне тұлғасын сақтаған. Егер осы мағыналарға сәйкес аталды дейтін болсақ, онда **Күлтөбе** атауы *хабарлы, даңқты төбе* деген мәнді білдіреді.

Күл сөзі бұдан басқа *сөз, кеңес* мағыналарын білдіретін **күңк** (//сүңк) (*күңк+іл //сүңк+іл*) түбірінен туған болуы да мүмкін жайт. Мысалы, *күңклік>күңдік>күлік>күл*, бұл **Кеңес төбе** мағынасындағы ең алғашқы *Күңклік төбе* атауынан осылай қалыптасады. *Кеңес* сөзі де осы *күңк//кеңк(+ес)* түбірінен туғаны сезіледі. Сонымен бірге **Күл төбе** атауы алғашқы *бұрыш, жақ* мағынасындағы **Төрт күл төбе** тіркесінен де қысқарып қалыптасуы мүмкін. Көне замандарда қорғандар биік төбеге төрт жақты етіп тұрғызылған. Сол қорғандарда түнде от жағылып *жау келді* деген хабарды білдірген. Бұл тұрғыда да *от-күлдің хабар* мағынасымен байланысуы ықтимал. Ал **күл жазуы** атауына осы мағыналарды үстейтін болсақ, онда ол *хабарлы, кеңесті, даңқты* мәндерімен байи түсетін болады.

Күлтөбе жазуларының ішіндегі ең көлемдісі – КЛТ – 4 жазуы (**Күлтөбе** атауы қысқаша – КЛТ деп белгіленді). А.Н. Подушкиннің еңбегінде [4,135] мынадай мәлімет келтіріледі: «2005 жылы цитадельдің қалдықтарына жақын

жердегі Арыс өзенінің бұрынғы жағалауындағы күм басқан қабаттан бұрынғы жер бетінен 1,3 м тереңдіктен төртінші бөлік табылды. Бөлік – төрт бұрышты трапеция бейнесіндегі күйдірілген кірпіш. Оның ұзындау енінің қысқаша бөлігі сынған. Өлшем-көлемі (размер) – 31 x 12 x 27 x 14,5, қалыңдығы – 5 – 4,5 см. Бетінде кірпіштің ұзына бойына ұстаның қолының сызыла түскен ізі сақталған. Таңбалар шикі кірпішке батырыла түсірілген. Бұл кірпіштегі таңбалар өте жақсы «қолтаңбамен» түсірілген. Жай көзбен қарағанда жолдар, таңбалар анық аңғарылады, сондай-ақ басқа жазулардан ерекшелігі сөздер мен сөз тіркестерінің арасының ажыратылып бос қалдырылуы болып саналады (ауд. Біздікі – О.Б.)» [4, 135]. А.Н. Подушкин жазуды түсірген хаткерге «жоғары кәсіби сапалы хаттат (каллиграф), ол өз ісінің қалыптасқан білгірі» деген баға береді.

А.Н. Подушкин осы еңбегінде Күлтөбе жазуы жазылған 7 сынықтың да түрлі-түсті, анық та айқын фотосуретін берген. Біз жазулардың мағынасын толық оқып, ашып болғаннан кейін Алматыдағы Ұлттық Мұражайға барып, экспонат ретінде қойылған 1-ші және 2-ші сынық-бөліктерді көзбен көрдік. Қалғандарын көруге мүмкіндік болмады. Күлтөбе жазуларын да Күлтегін ескерткіші сияқты үлкен және кіші жазуларға бөліп атайтын боламыз. Өйткені кіші жазулардағы таңбалардың саны 30 – дың маңайында болады, ал үлкен – Күлтөбе–IV – жазуында кірпіштің ұзына бойына созыла жазылған 7 жолда 133 таңба жазылғаны белгілі болды. Бұл 133-тің 118-і – жалқы графема да, 15-і – күрделі графема. 15 кг (күрделі гр.) 38 жалқы графемаға бөлінеді, сонда КЛТ – IV жазуында барлығы – 156 таңба қолданылғаны мәлім болады.

Таңбалардың негізгі бөлігі көне түркі күл жазуының әліпшііне сәйкес келеді. Кейбір таңбалардың Күлтөбе жазуларына тән өз ерекшелігі бар, бұрын көне түркі әліпшіінде кездеспеген дыбыстар мен дыбыстар тіркесімін белгілеген таңбалар да ұшырасты. Сонымен бірге бұрын көне түркі күл жазуларында қолданылмаған **сандарды белгілеу тәсілдері** де анықталды.

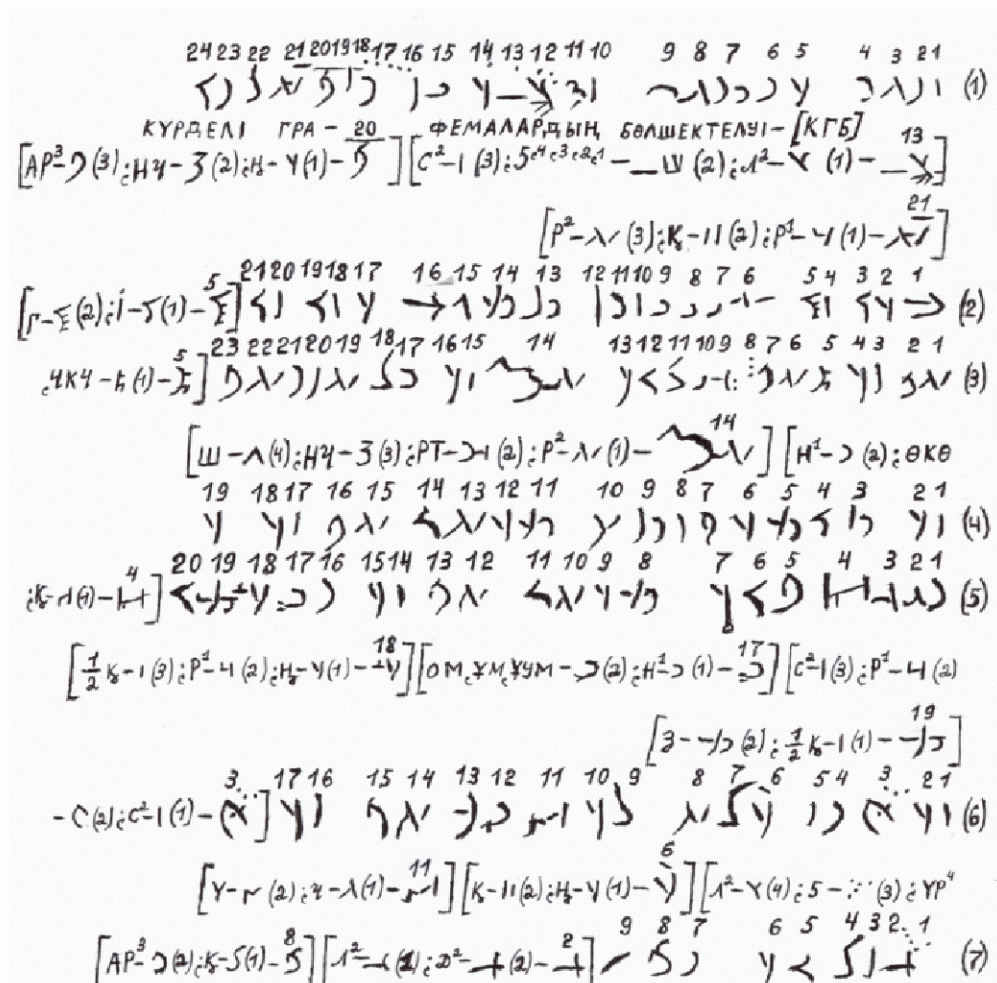
Күлтөбе жазуларының мағыналары қазір түгел оқылып, ашылды. Бұларды түгел оқымай, жекелеп оқып, мағынасын түсіндіру жүйелі және тұтас болмайды. Жалпы жазу көне Қаңлы мемлекетіне тән жазу. Тілі көне түркі күл жазба ескерткіштері тілімен бірдей тілде жазылған. Біз алғашқы оқуымызды Күлтөбе – IV көлемді, үлкен жазуынан бастадық. Өйткені кез-келген жаңа жазу көлемді болса ғана, оның мағынасын ашу оңай болады.

Күрделі графема, яғни, лигатураларды біз енесей күл жазба ескерткіштерінен бастап оқып, ашып келеміз. Лигатура дегеніміз екі немесе одан да көп таңбалардың сәйкес бөлшектерінің біріктіріліп, біртұтас етіп жазылуы. Лигатураларды жеке таңбаларға бөлшектесе, жай таңбалардың саны артады. Күлтөбе – IV жазуындағы 15 кг-ны бөлшектегенде 39 жай таңба шықты. Оның екеуі таяқшалардан құралатын қ таңбасының екі жартылай бөлшектері болды. Ол екеуін біріктіргенде бүтін бір қ таңбасы құралады. Содан 39 жай таңбамыз 38 жай таңбаға айналады.

P/C	ТАҢБАЛАР ДЫҚ ӘРТЕК- БЫЛЫСТЫҒЫ МАҒЫНАСЫ	КӨНЕ ТҮР- КІ КҮЛ	ҚҰЛТӨБЕ-IV (ҮЛКЕН) КҮЛ ЖАЗУЫНҒЫ ЖОЛААРЫ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ҚОЛДАНЫЛҒАН ТАҢБАЛАР						
			I	II	III	IV	V	VI	VII
1	Ө, 1	ӘЛПБІЛ М, 3	< (24)	ζ (3) < (5) [7] ζ (18) < (24)		< (4) < (14)	< (11) < (20)		
2	О, Ұ, Ү, Ү	> > <			< (12)		< (6)		< (5)
3	Ө, Ұ, Ү, Ү	М М М	3 (10)	3 (9) 3 (11)					3 (12)
4	Ә	3 3	3 (22)						3 (9)
5	Г	Г Г Г			< [5 (2)]				
6	А	Х Х	> (7)	3 (10)			h (8) 3 (9)		3 (20)
7	И	9 9 9					9 (7)		
8	А	И И И							7 (13)
9	К	И И И И И	11 [21 (2)]			ζ (11) ζ (18)	1 [14 (1)] 1 [10 (2); 19 (1)]	11 [6 (2)] 1 [4 (3)]	ζ (4)
10	Ө, Ұ, Ү, Ү	↑ ↓ →		→ (1) → (14)					
11	Ө, Ұ, Ү, Ү	В В В			3 [5 (1)]				
12	А	Ү Ү	3 [20 (1)]		3 (4)		3 (10)		3 (10)
13	И	3 3	3 (2) 3 (1) 3 (6) 3 (18) 3 (23)	3 (2)	3 [6 (2)] 3 (14) 3 (21)		3 (1) 3 (4) 3 [12 (1)]		3 (4)
14	Р	Ч Ч Ч Ч Ч	3 [21 (1)]				4 [12 (2)] 4 [10 (2)]		
15	Р	Ч Ч Ч	3 [21 (2)]	1- (6)	3 (1) 3 (6) 3 [12 (1)] 3 (14) 3 (19) 3 (22)		3 (1) 3 (4) 3 (5) 3 (10) 3 (12)		3 (1) 3 (4) 3 (14)
16	А, Ө, Ұ, Ү, Ү Ә, И, Р, 3	3 3 3 3 3	3 [20 (3)]		3 (2) 3 (7) 3 (23)	3 (16)	3 (5) 3 (13)	3 (15)	3 [8 (2)]
17	Ө, Ұ, Ү, Ү Ұ, Ү, Ү, Ү Ү, Ү, Ү, Ү	С С С С С							С [3 (2)]
18	С	1	3 (1) 1 (10) 1 (18) 3 (1) 1 (16) 1 (19)	3 (4) 3 (7) 1 (10) 3 (12) 1 (18) 1 (20)	3 (2) 3 (10) 1 (15) 3 (22)	3 (1) 3 (8) 1 (17)	3 (3) 3 (1) 1 (4)	3 (1) 3 [13 (1)] 3 (5) 3 (16)	3 (3) 3 (9)
19	Т	h h h		3 (4)		h (5) h (11)	h (8)		
20	Ө, Ұ, Ү, Ү Ұ, Ү, Ү, Ү Ү, Ү, Ү, Ү						3 [14 (2)]		3 (12)
21	Н	Ү Ү	3 (6) 3 (14) 3 [20 (1)]	3 (2) 3 (17)	3 (4) 3 (13) 3 (15)	3 (2) 3 (6) 3 (12) 3 (14) 3 (18) 3 (19)	3 (7) 3 (9) 3 (11) 3 (13) 3 [16 (1)]	3 (2) 3 [21 (1)] 3 (12) 3 (14)	3 (6)
22	Ө, Ұ, Ү, Ү Ұ, Ү, Ү, Ү	3 3					3 (3)		
23	3	3 3 3 3					3 [19 (2)]		
24	П	1		3 (15)					
25	Ш	3 3 3 3 3	3 (9)		3 [14 (1)]				
26	Ч	3 3	3 (3) 3 (8)				3 (2)	3 [11 (1)]	
27	Н	3 3 3 3	3 (11) 3 [20 (2)]		3 [14 (3)]				
28	Р	3 3 3			3 [14 (4)]				
29	3, 3, 3, 3, 3		3 (12) 3 (13) 3 (14) 3 (15) 3 (16) 3 (17)		3 (8)				3 [30 (1)]
30	КҮРДЕЛІ ГРАФЕМА- ЛАР	(ЛИГРАТУРА- ЛАР)	3 (3) 3 (20) 3 (21)	3 (5)	3 (5) 3 (14)		3 (4) 3 (14) 3 (18) 3 (19)	3 (3) 3 (6) 3 (11)	3 (2) 3 (8)

Төртінші Күлтөбе жазуында 30 таңба қолданылған. Оның 28-і дыбыстық таңбалар, біреуі, яғни, 29-шысы – сан белгілері, 30-ыншысы – күрделі графемалар. Күлтөбе жазуларының көне түркі күл жазуына қосқан жаңалықтарының ең құндысы сандарды белгілеп жазуы болып отыр. Ол үшін нүктелер мен сызықшалар қолданылған. Мысалы, 1 санын белгілеу үшін 1

Күлтөбе – IV – үлкен жазудың түпнұсқасы:

Транскрипциясы:

1. С²аН¹а аЧыН¹, аҢыН¹ іД²і аЧыШ, еС²іНЧ 5 еЛ² 5 еС²і, аҢы ӨС²! 5 аН¹а еС²і, аҢы аНЧа АР³-аР¹ еР² аБ¹аН¹Ы...

2. ҰҚҰ аҢы, еС²І іГеР² С²аН¹а ӨС², ӨС²!!! Д²іТ²і аПа, ҰҚҰ аҢы, еС²І, іС²і...
3. еР²ІР³ еС², аҢ. ҰКУ, ӨКӨ, аН¹а еР²ІР³ 5 еЛ² еС²і аҚ, ОҢ еР²ІРТіНЧ еШ еС², аҢ Н¹аҚ еР² С²аН¹а еР²ІР³...
4. еС², аҢ, Д²іТ²ің іЙ²еС²і еД²іЛ² Т²әҢіР²І еР²ІР³ еС², аҢыҢ...
5. аН¹а-еЧҰҢ аҚ, аР¹ еС², АР³, ОҢ Т²әҢіР²І еР²ІР³ еС², аҢ, Н¹аН¹, ӨМ⁴ҰҢ⁴ аР¹ыЗ(ыР¹), аҚыЗ(ыР¹)...
6. еС², аҢы еС²ҰР⁴ 5 еЛ² аН¹а еС²і, аҢы аҚҚыР² аБ¹аҢ, еЧҰ ҰМ⁴АЙ³, еР²ІР³ еС², аҢ...
7. 5 еЛ² іД²і еС²і – аҚ, ОҢ, Н¹аҚ АР³ еС²...

Аудармасы:

1. Сананы апатын, аңдататын, түйсіктендіретін ЙЕні апысатын ақылданар, естенер 5 елдің 5 ақыл-есі, аң-түйсігі өс (өссін, өседі, өсер)! Ана (ұлы, үлкен; қосымпа мағынасы: ең әуелдегі ғаламат, зор, таза) ақыл-есі, аң-түйсігі соншама ар-ар, ер ата-баба, апа-ана түп-текті...
2. Ұлы аң-түйсігі, ақыл-есі жоғарылар, көркейер, өркендер, нығайар сана өс (өссін, өседі, өсер), өс (өссін, өседі, өсер)!!! Діті (мақсат-мұраты, мүддесі) ғаламат-зор, ұлұк, ұлы аң-түйсігі, ақыл-есі, ісі...
3. болатын ақыл-ес, аң-түйсік. Ұлы, даңқты, мақтаулы, өнөгөлү, асқан үлгілі (қосымпа мағынасы: насихатшы, кеңесші), ана (ең әуелдегі ғаламат-зор, ұлы, үлкен, таза) болар 5 елдің ақыл-есі ақ, жоғары, оң болдыратын дос ақыл-ес, аң-түйсік – НАҚ ЕР САНА болар...
4. ақыл-ес, аң-түйсік, дітің (мақсат-мұратың, мүддең) ЙЕсі асыл ТӘҢІРІ болар ақыл-ес, аң-түйсігің...
5. АНА-БАБАҢ, ақ, жоғары, биік, ар АҚЫЛ-ЕС, АР, ОҢ ТӘҢІРІ болар ақыл-ес, аң-түйсік, наным-сенім, дін, ақыл-ес, ой-танымның арлас(ар), арулас(ар), ағарыс(ар), жоғарылас(ар), биіктес(ер)...
6. ақыл-есі, аң-түйсігі естенер, ақылданар, түйсіктенер 5 елдің ана (ең әуелдегі ғаламат-зор, ұлы, үлкен, таза) ақыл-есін, аң-түйсігін ағартар, көтерер, биіктетер түп-тектерің АДАМ АТА – ХАУА АНА болар ақыл-ес, аң-түйсік...
7. 5 елдің ЙЕлік ақыл-есі – ақ, жоғары, биік, оң, НАҚ АР ақыл-ес...

нүкте немесе 1 сызықша пайдаланылған. Ары қарай екіге – 2, үшке – 3, төртке – 4, беске – 5 нүкте немесе сызықша түсіру арқылы белгілеген. Біз Күлтөбе – IV жазуындағы сан белгілерін бірден тауып, мағынасын бірден ашқан жоқпыз. Бұл Күлтөбе кіші жазуларындағы нақты да анық белгіленген сан белгісі арқылы анықталды. Яғни, Күлтөбе – IV жазуындағы сан белгілері ең соңғылары болып ашылды деуге болады. Сондай-ақ Күлтөбе – IV

жазуындағы 5 сан белгісінің ашылуына қытай жазбаларындағы Қанқ елінің 5 бөліктен тұратындығы туралы мәліметтері де көп көмегін тигізді. Яғни, 5 сан таңбалары үнемі ел сөзінің жанында қолданылған.

Көне түркі күл жазуында дыбыстық таңбалар үш түрге бөлінеді: 1) – жеке дыбыстық таңбалар; 2) – буындық дыбыстық таңбалар; 3) – бірігіңкі дауыссыз дыбыстық таңбалар. Буындық таңбалар аты айтып тұрғандай бір дауысты мен бір дауыссыз дыбыстардың біріктіріле қолданылуын таңбалайды да, бірігіңкі таңбалар екі дауыссыз дыбыстардың біріктіріле қолданылуын таңбалайды. Бірігіңкі таңбалардың біріншісі міндетті түрде үнді дауыссыз болып келеді де, екіншісі көбінесе қатаң дауыссыздан тұрады. Бірақ ол қатаң дауыссыздың сәйкес ұяң дауыссызын да белгілеуі мүмкін жағдай екені қаперден шықпауы тиіс.

КЛТ – IV жазуына тән ерекше таңбалар:

РС	ДЫБЫС МАҒЫНАСЫ	КҮЛТӨБЕ-IV (ҮАКЕН) КҮЛ ЖАЗУЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ТАҢБАЛАРЫ
1	Ө	᠋᠋ [1(15)] ᠋᠋ [2(13)] ᠋᠋ [2(11)] 6 P ² ᠋᠋ [1(10)] ᠋᠋ [1(6)] ᠋᠋ [3(11)] ᠋᠋ [3(22)] ᠋᠋ [1(13)] ᠋᠋ [1(10)] ᠋᠋ [3(12)] ᠋᠋ [1(10)]
2	Д ²	᠋᠋ [1(7)] ᠋᠋ [2(13)] ᠋᠋ [4(3)] ᠋᠋ [4(9)] 7 T ² ᠋᠋ [2(14)] ᠋᠋ [4(5)] ᠋᠋ [4(10)] ᠋᠋ [5(8)]
3	АЙ	᠋᠋ [6(13)] 8 O ¹ Y ¹ M ¹ Y ¹ M ¹ O ² Y ² M ² Y ² M ² ᠋᠋ [5(17)] ᠋᠋ [6(12)]
4	Қ _{41/α}	᠋᠋ [3(11)] ᠋᠋ [3(12)] ᠋᠋ [6(7)] ᠋᠋ [7(4)] 9 O ¹ Y ¹ Y ¹ K ¹ O ² Y ² Y ² K ² ᠋᠋ [5(3)]
5	ҰҚҰ	᠋᠋ [2(7)] 10 САН БЕЛГІЛЕРІ 1, 2, 3, 4, 5 [1(10)] [1(17)] ; : [6(3)] - ᠋᠋ [1(13)] ; : [2(8)] ; : [1(1)]

28 дыбыстық таңбаның тоғыз КЛТ – IV жазуының өзіне тән ерекше таңбалар. Ерекше таңбалар дегенге бұл жазудың көне түркіден бөлек ерекше түзілімі деп түсінбеген жөн. Тек қана бұл ерекшеліктер осы Күлтөбе жазулары арқылы ғана белгілі болып отыр. Әйтпесе бұл ерекшеліктер де біртұтас күнқ, сақ, күз [15] түп тайшалары қолданған ата жазуымыздың бір бөлшектері деп қабылдауымыз керек. Қазақ атауы осы түп тайшалар атауларының қосарланып қолданылуынан пайда болған: қанқсақ>қаңқсақ>қаңсақ>қайсақ>қасақ>қазақ; күзсақ//қазсақ>қаззақ> қазақ. Сонда қазақ ұлт атауының шығу шегі б.д.д. X-XII ғасырларға дейін, мүмкін одан да арғы дәуірлерге тереңдеп кететіні аян болады. Жоғарыда аталған тоғыз ерекше дыбыс таңбаларының ішіндегі төртінші қ таңбасы бұған дейін бізге беймәлім таңба болатын. Осы Күлтөбе жазуларында ұшырасып мағынасы ашылғаннан кейін біз енесей жазуында қолданылған (Е-26) бір

нұсқасын анықтадық. Ол таңбада бейнеленген «қоянның құлағы» өте ұзын. Біз бұрын ол «ұзын құлаққа» мән бермей төменгі бұрышын > о дыбысы [16] деп оқыған болатынбыз. Сондай-ақ он деген сөздің жалпы мағынаға сәйкессіз екенін ұғып, оның алдындағы бір сөз жазылып өшкен болуы мүмкін деп алдына көп нүкте қойған едік. Қазір сол нұсқасын берейік: ...ОН¹ Б¹аҚар³ аТ¹ы Б¹ҰҢС²ІЗ еР²Т¹і ҚаР¹А іС²іД² ҰЧан¹ Т²еГ. Сонымен бірге біз бұл тіркесте жазылған ОР⁴ буын таңбасын да АР³ деп оқыған болатынбыз. Бұл Апықтас [17] жазуында кездескен таңбаны біз алғашында еріндік-езулік деп бөлмей оқыған едік. Кейінгі зерттеуімізде [18] ол таңбалардың еріндік-езулікке бөлінетіндігі анықталды. Қазір Күлтөбе жазуындағы қ таңбасы анықталған соң сәйкессіз қосылған он сөзін жалпы мазмұнды аша түсетін аҚыН¹ деген сөзбен оқыдық. Ақын сөзі қазақ тіліндегі *ағын* (сел) сөзінің көне нұсқасы. Бұл сөз тіліміздегі *ақын* (поэт) сөзінде сол көне нұсқасын сақтаған. Ол *сөздің нөсері, селі* деген мағынаны білдіреді. Енді жоғарыдағы тіркестің түзетілген нұсқасын берейік: аҚыН¹ Б¹аҚҰР⁴ аТ¹ы Б¹ҰҢС²ІЗ еР²Т¹і ҚаР¹А еС²іД² ҰЧан¹ Т²еГ. Аудармасы: *Ағын селдей бағар аты сансыз еді, қара асыл ұшан-теңіздей*. Бұл тіркестегі көне *учан* (теңіз) сөзі қазір тек қос сөзде ғана сақталған. Көне дәуірде актив сөз ретінде жеке қолданылғаны көрініп тұр. Сондай-ақ *есід* [19] сөзі және оның нұсқатүрлерінің мағыналары туралы да зерттеу жарияланды. Бұл сөзбен тектес еділ сөзі Күлтөбе – IV жазуында Тәңірі сөзінің эпитеті ретінде қолданылған.

Ерекше таңбалардың ішіндегі ө таңбасы бұрын кездеспеген таңба. Ол өс деген сөзде үш рет қолданылған. ҰҚҰ таңбасы жазу мазмұнына байланысты жеке қолданыс. Ол туралы және жазу мазмұнына қатысты өзге жағдайларға кейін арнайы тоқталамыз. Ерекше Р²і таңбасы жалпы көне түркі таңбаларымен тектес екені көрініп тұр. Бұл нұсқаны да жазу мазмұнына сәйкес әдейі қолданған. Т²і және Д²і таңбалары да көне түркі таңбаларымен тектес, бұл таңба да жазу мазмұнына сәйкес арнайы қолданылған. АЙ³ таңбасы езулік й-ды білдіру үшін қолданылған бұрын кездеспеген таңба. Бұның алдында қолданылған ҰМ⁴ таңбасы да еріндік м таңбасын білдіруге арналған. Бұл таңба Күлтөбе кіші жазуларында да қолданылған. ҰҢ таңбасының бұдан өзгешелеу түрі кестеде көрсетілді. Ол таңбалар туралы «Белгісіз жаңа мағыналы таңбасы бар екі руникалық жазба ескерткіштің мәні» атты зерттеу-мақала 2006- жылы Астанада Тіл Комитетінің ұйымдастыруымен «Көне түркі ескерткіштері: палеография, мәтінтану, жазу тарихы» тақырыбында өткен ғылыми-теориялық конференцияда баяндалды. Бірақ оның материалдары осы күнге дейін жарияланған жоқ. Таңба ечү (ата-баба) сөзінен кейін келгендіктен және ц таңбасына сәйкестігінен осылай оқылды.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде санды белгілеу осы Күлтөбе жазуына дейін ұшыраспағаны белгілі. Бұл КЛТ – IV жазуындағы сан

белгілеріне біз кіші жазудағы сан белгісі айқындалған соң ғана мән беріп, оқуға кірістік. Сан белгілері нүктелер және сызықшалар арқылы екі түрде берілген. Сызықша жіңішке с таңбасына сәйкес қолданылған. Сызықша түріндегі сан белгілері өте көмескі жазылған. Біз фотосуреттен үлкейткіш шынылар арқылы анықтадық. Сызықшалар арқылы берілген 4 саны бұрыш тектес сызықша және жалғасқан екі сынық сызықша арқылы білдірілген. Төртеуі де бір нүктеден тарайды. Бесінші сызықша көлденең жазылған С² таңбасына сәйкес және 4-ті белгілеген сызықшаларға қатарлас сызылған. Сан белгілері көне түркі жазулары тарихындағы тың жаңалық болып табылады.

Тоғыз ерекше таңбаның төртеуі – АЙ³, ҰҚҰ, ҰМ⁴, ҰҢ⁴ буын таңбалары да, қалғандары жеке дыбыстық таңбалар. Жеке дыбыстық таңбалар дегеніміздің өзі шартты түрде айтылады. Шын мәнінде бұлардың бәрі де буындық таңбалар. Тек қана жеке бір дауыстыны меншіктемей екі дауыстыға қатар қолданылатын болғандықтан ғана шартты түрде жеке дыбыстық таңба түрінде қарастырылады.

Күлтөбе – IV күл жазуында қолданылған 28 дыбыстық таңбаның бұрынғы көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылып келген күл әліпшііне тән 23 таңбасы да үшке бөлінеді. Бұның ішінде екі бірігінкі НЧ және РТ таңбалары, 4 буын АР³ және ҮР⁴, ОҚ⁴, ҮК⁴ таңбалары бар. НЧ, ОҚ, ҮК таңбалары бұрыннан белгілі таңбалар болса, АР, ҮР [18], РТ [20] таңбаларының мағыналары кейінгі кездердегі біздің зерттеулерімізде сыры ашылған жаңа оқылымдар арқылы белгілі болды. Жеке дыбысты таңбаларда Ы, І дауыстысының таңбасы біршама қисайтылып жазылғаны болмаса, көне түркі әліпшіінен көп өзгешелігі жоқ. О, Ү және бұрыннан белгілі Ө, Ү таңбаларының да өзгешелігі жоқ, бұрынғыша қолданылған. Дауыссыздардың қолданылуында да көп өзгешелік жоқ. Ң таңбасының қиғаш сызықшасы «батырылу» әдісімен жазылғандықтан көпшілігінің арасы қосылмаған. Тік сызықтары ұзын сызылған. Жалпы таңбалардың кейбірінің ерекше ұзартылуы немесе майыстырыла, аралары ашыла жазылуы басқа мазмұндық сырға байланысты орын алған. Сөздердің арасына сөз бөлу белгісі қойылмаған. Сөз арасын ашып, бос орын қалдыру да жүйелі емес. Мысалы, 1-ші, 2-ші, 3-ші жолдардың бастапқы сөздерінен кейін тұтас кең ашық жол төртінші қатарға дейін барады. Бұндай кең ашық жолдар басқа тұстарда да бар. Жалпы Күлтөбе жазуындағы ерекше Қ және АР³, ҮР⁴, ҰҢ⁴, ҮК⁴ таңбаларының көне түркі жазбаларында мольнан қолданылуы ежелгі түркі тайпаларында біртұтас пайдаланылған, жасалу үлгісі бір түбірден тараған, грамматикалық жүйесі бірыңғай алфавиттың болғанын дәлелдейді.

Күлтөбе – IV үлкен жазуындағы жеті жолда 31 сөз қолданылған, сол сөздердің қайталанып қолданылуы арқылы жалпы 96 сөз қолданысы іске асырылған. Алғашқы сөз САНА сөзінен бастау алған. Бұл сөз ежелгі құнқ-қанк, сақ, күз тайпаларының ұршағы, салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік, ой-сана,

тіл және басқа да мәдени-рухани салалар тұрғысынан алғанда жалғастығы үзілмей ұласып келе жатқан қазақ халқында әлі де активті қолданылатын сөз. Осы сөз тек Күлтөбе – IV үлкен жазуының ғана емес жалшы Күлтөбе жазуларының арқау-тіні, өзегі деуге болады. Сана сөзі бұдан бұрынғы белгілі болған көне түркі жазба ескерткіштерінде кездеспеді. Қазақ тілінде сана сөзі өте активті қолданылатын сөздердің бірі. Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігінде, «Көне түркі сөздігінде» бұл сөз қазақ тіліндегі мағынасымен орын алмаған. Ал Л.З. Будаговтың сөздігінде [21] түріктің **сан** сөзіне былай түсінік береді: 1) достоинство, репутация, почесть, почеть (абыройлық, қадір-қасиеттілік, құрметтілік, лайықтылық, бедел, атақ, сый, құрмет, ізет, қадір), екінші мағынасы санға (есеп, сан есім) байланысты айтылады. Сонымен бірге *сана* ұғымына қатысты сөздерді де келтіреді: мысалы, мешер – сансыз киши – негодный человек (жаман адам); қазан татары мен қазақ: сана – мысль, помысль, рассудительность, ум (ой, ой-ниет, пейіл, пиғыл, естілік, парасаттылық, ақылдылық, ақыл-ес); түрік – санмақ – рассчитать, размышлять, замышлять, думать (есептеу, ойлап көру, ойлап алу, ойлану, ойланып-толғану, ойға шому, бір іс туралы ойлану, ойлау); моңғол – санаху – думать (ойлау); алтай – ақ саналу кижі – благо мыслящий человек, благородный; (қазақ тіліндегі мысалы – Ай, құдайым бала бер, бала берсең – сана бер, санасыз бала бергенше, артынан бірін-бірін ала бер – О, Боже! Дай детей, если даш детей, дай умных, а даш безумных, то лучше возьми их всех назад по одиночке); алтай – Тәңіренің құжүн тұдайын тиб не санайзың? – Зачем ты замышляешь поймать птицу небесную? (Тәңірінің құсын ұстайын деп неге ойлайсың?) – отсюда санаға = сағыш – мысль, чувство, душа (ой, сезім, жан /орысша сөз, сөйлемдердің қазақша аудармасы біздікі – О.Б./) – ақ санаға – белые, добрые мысли, благожелание, қара санаға – черные мысли, зложелание.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *сана* сөзіне мынадай түсіндірмелер берген: САНА зат. Объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы. *Жиылыс бітіп, жұрт үйді-үйіне тарады. Олар Қаныш Имантайұлының өзін ойында, сөзін санасында сақтап, өздерімен бірге ала кеті* (Қ. Жұмалиев, Жайсаң жан.). + Санасы ояңды [Санасын оятты]. Ақыл-есі жетілді, ойы дамыды [22]. САНАЛАН ет. Санасы өсіп, ақылы молаю, ақылдану [22, 148]. САНАЛЫ сын. Санасы мол, ақылды, ойлы, миль. САНАЛЫЛЫҚ зат. Санасы молдық, санамен жұмыс істеушілік, ақылдылық [22, 149]. САНА-СЕЗІМ зат. Ойлау қабілеті, ақыл-ой, пікір. *Еңбексіз адам өзінің сана-сезімін жетілдіре де, дамыта да алмаған болар еді* (М. Қайрақбаев, Ескерм. Ауру.) + Сана-сезімі ояңды. Ой түсті, түсінігі молайды [22, 149]. САНАСЫЗ сын. Санасы кем, ақылсыз, ойсыз; ақымақ. САНАСЫЗДЫҚ зат. Санасы кемдік, ақылсыздық, ақымақтық [22, 150].

Міне, жалшы қазақ тіліндегі *сана* ұғымына байланысты қысқаша түйіндер осы ойларға сайып келеді. Л.З. Будагов жазған жоғарыдағы моңғол тіліндегі *санаху* сөзі, біздіңше, бұл ұғымның ең ежелгі дыбыстық формасы.

Жалшы біз бұл сөздің көне замандағы нұсқалары *манқ//мынқ//банқ//бынқ //санқ//сынқ//занқ//зынқ //танқ//тынқ* секілді сәйкес сөздердің *мын//сан* [16, 37] және *бас* (дене мүшесі), *май//мый, маңлай, мүн>үн, тау//тас* [6, 86] мағыналарымен тектес деп санаймыз. *Сан, санау* (есеп) сөзі де бастағы мыйдың қабылдау сан мөлшерімен сабақтасып жатыр. Мыймен байланысты *зейін* сөзі де осы түбірден тарайды. Бір қызығы түрік тіліндегі *бейін* (мый) сөзінде *банқ//бенк* түбіріндегі *н* дыбысы сақталған екен. *Зейін* мен *бейіннің* сәйкестігі тұжырымның шүбәсіз екендігіне айқын дәлел болады.

Сана сөзінің мағынасы қазақша-орысша сөздікте *сознание* [23] деп ұғындырылған. *Сана* сөзі қазақ тіліндегі ақын-жазушылар шығармаларында әр-алуан мағыналарымен, сан түрлі тіркестерімен жиі қолданылады. Осы ескерткіште қолданылған *сананы апу* тіркесі де қазір қазақ тілінде дәл сол мағынада еркін қолданылады. *Сана* сөзі ескерткіште үш рет – екінші жолда *сана өс*, үшінші жолда *нақ ер сана* тіркестерімен қолданылған. Үшеуі де қазақ тілінде дәл осы мағыналарымен әлі де қолданылады, тек *ач* сөзіндегі *ч* дауыссызы ұяңданып *ш* дыбысына ауысқан.

Ескерткіштегі үшінші АҢ сөзі қазақ тілінде жеке-дара зат есім түрінде қолданылмайды. Тек қана *түйсік* сөзімен қосарланып *аң-түйсік* болып қолданылады. Мағынасы *ақыл-ой, түйсік, сана* мәндерін білдіреді. Қазақша-орысша сөздікте жергілікті ерекшелік түрінде *ой-сана, ақыл* [23, 58] мағынасында қолданылатыны көрсетілген. Алайда *аң-түйсік* қос сөзі ескерілмей қалып кеткен. С.Е. Малов *аң* сөзі Құтадғу білігте *ақыл-ес* [12] мағынасында қолданылған деп көрсетеді. Жалшы көне түркі ескерткіштерінде жеке *аң* түбірімен зат есім ретінде бірінші рет осы Күлтөбе ескерткіштерінде ғана ұшырасып отыр. Ал сын есім мағынасындағы *аңлы /ақылды, саналы, аң-түйсікті, аңғарымпаз/* сөзі Е-30 ескерткішінде [24] ұшырасты. Яғни, зат есімнен –лы жұрнағы арқылы сын есім жасалғаны көрініп тұр. Бұндағы *аң* сөзінің мағынасын *ақыл-ес, аң-түйсік* сөздерінің барлық ұғымдарымен түсіндіруге толық болады. Сонымен бірге *аңла /ұқ, түсін/* мағынасында қолданылғаны белгілі. Бұл сөз ЕС сөзінен кейін ең көп қолданылған (13) сөз. Э.В. Севортьян [25] АҢ сөзінің екі түрлі мағыналарын көрсетеді: I. 1) *сознание*; 2) *восприимчивость, остроумие, понятливость*; 3) *мысль*; 4) *вспоминание*. II. 1) *вспоминать, припоминать, упоминать*; 2) *понимать*; 3) *называть, говорить имя кого-л.* Сондай-ақ ол Г. Вамберидің *аң* сөзін *оқ, оғ, оң, өк, өг, өй* сөздерімен сабақтастырғанын да келтіреді.

Бірінші жолдағы келесі ІДІ (Ие) сөзі – көне және орта түркі жазба ескерткіштерінде көп қолданылған сөз. Бұдан кейінгі КТЖЕ-де (Көне түркі жазба ескерткіштерінде) кездеспеген ЕС сөзі. Л.З. Будагов бұл сөзге мынадай түсініктеме [21, 195] береді: «Ес – чувство, память, ум (сезім, ес-жад, ақыл (ауд. Біздікі – О.Б.); шағатай: еслік – умный, благоразумный; қазақ(қир.): есті кісі – умный; жарым есті – полоумный. Э.В. Севортьян өз еңбегінде [25, 306]

ес сөзін былай түсіндіреді: 1. память; 2. ум; 3. разум; 4. внимание; 5. воображение; 6. мысль; 7. чувство.

Қазақ тілінде ЕС сөзінің көнеден келе жатқан мағыналарының бәрі сақталған деп айтуға болады. Оған қосымша араб тіліндегі ақыл сөзімен де *ес-ақыл* немесе *ақыл-ес* болып қосарланып та қолданылады. Күлтөбе – ІҮ ескерткішіндегі ең көп қолданылған сөз (18). ЕЛ сөзі – КТЖЕ-де өте жиі ұшырасатын сөз. Күлтөбе – ІV ескерткішінде бұл сөз 5 сан белгісімен тіркесіп қолданылған. Шындығында осы ел сөзімен тіркесіп анықтауыш болуы арқасында біз осы сан белгісі – нүктелер мен сызықшаларға – көңіл бөлдік. Бес сөзі Күлтегін ескерткішінде [13, 156] *біс* және *біш* болып, екі түрлі нұсқатүрмен жазылған. Күлтөбе – ІV ескерткішінің транскрипциясында *бес* сөзі сандық таңбамен жазылды.

Күлтөбе – ІV жазуында көне және орта жазба ескерткіштерінде бұрыннан қолданылып жүрген таныс сөздер бар. Олар мыналар: *ана, анча, ақ, апа, ел, ер (зат.), ер (ет.), ечү, еш, оң, ір, іді, іс*. Бұл сөздерге жеке-жеке тоқталмай-ақ біз бұрын кездеспеген жаңа сөздерге назар аударайық Бірінші жолдағы ондай жаңа сөздің бірі – ӨС сөзі. Бұл сөз туралы Л.З. Будагов мынадай мәлімет [21, 136] береді: қазан татары, қазақ(қир.) тілдерінде: Өсмек – расти, возрастать, вырастать, воспитываться; өсу – возрастание; өсүм – рост, проценты. Л.З. Будагов көрсеткен ХІХ ғасырдағы өс сөзінің барлық мағыналыры қазіргі қазақ тілінде толық сақталған. Айтылу формасы да көне Күлтөбе ескерткішінде жазылғанындай сол күйі өзгеріссіз дыбысталады.

Бірақ көне өс сөзінің осы айтылу формасында бұйрық раймен қоса басқа да мағыналар білдірілуі мүмкін. Өс сөзі бірінші жолда бір рет жазылса, екінші жолда екі рет қайталанып қосарлана айтылу арқылы мағынасы күшейтілген. Бұлай қосарлана айтылып күшейтілу АР сөзіне де қолданылған. АР сөзін күшейтіп қосарлап айту Е-26 [16, 44] ескерткішінде де орын алған. Онда Р¹ таңбасы Ө, Ү таңбасымен жазылған. Олай ұқсас таңбаларды ауыстырып жазу енесей жазбаларында бірнеше ескерткіште ұшырасады. Онда былай айтылады: (eC²i)ZiM eHК EHК aP¹ aP¹ T²eHі Й⁴(OҚ) Й²eT²i БИЦ OҒЛ¹aH¹ eP²T²I /Асылым ең-ең, ар-ар, теңі жоқ жеті мың ұлан еді/.

С.Е. Малов **ар** сөзінің қазақ тіліндегі мағынасын өз сөздігінде келтірмеген. Ол уақытта бұл сөз осы мағынасымен оқылмаған да болатын. Л.З. Будагов өз сөздігінде [21, 22] қысқаша келтірген: тур. Тат. Ар – стыд, честь (ұят, намыс, абырой /ауд. Біздікі – О.Б./). Ол бұл сөзді арабтың **ар** сөзімен сәйкестендіреді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде **ар** сөзіне мынадай анықтама берген: АР ар. Зат. Адамгершілік қасиет, намыс, ұят. Сенің зарың зарлайтыным өмірге, Сенің арың арлайтыным өмірде, Сен не көрсең, мен де соны көрмекпін, Белді буған ауырға да жеңілге (Б. Майлин, Таңд. [26]. + Ар көрді. Ұят санады, намыс көрді [26, 302]. АР-ИМАН зат. Ар-ұят, намыс, ұждан [26, 325]. АРЛЫ сын. Ұяты бар, ар сақтағыш [26, 333]. Сондай-ақ *арлан* (ет.), *ар-намыс* (зат.), *арсыз* (сын.), *ар-ұждан* (зат.), *ар-ұят*

(зат.) [26, 352] сияқты сөз түрлеріне түсініктемелер берілген. Қазақ тілінде «ары кіршіксіз таза» деген тіркес бар. Бұған қарағанда **ар** өз жаратылысында адам жан дүниесінің аса бір пәк **өзек-тіні** тәрізді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде де **ар** сөзіне араб сөзі деген белгі қойылған. Соған қарағанда мақаланы жазушының Л.З. Будагов пікіріне сүйенгені байқалады.

Көне ескерткіштегі жаңа сөздің бірі – АБА сөзі. Бұл сөз туралы С.Е. Малов [12, 353] мынадай мәлімет келтірген: Аба (араб **أبا**) ж. Имя Ева. Бұны орта түркі жазба ескерткіштерінен алған. Л.З. Будагов араб тілінде **аб** сөзі **абу** сөзімен қатар **әке** мағынасын білдіреді [21,2] дей келе, шағатай ескерткіштерінде АБА сөзі **әке** жағынан ағасы деген мағынада айтылады деген пікір айтады. Э.В. Севоргян [25, 54] **аба** сөзінің үш түрлі мағынасын келтіреді: 1. әке; 2. аға; 3. ата (әке жағынан). Сондай-ақ, **аба** сөзі **пеше**, **әпке** деген мағыналарда да қолданылатындығын көрсеткен. **Аба** сөзі **ана** сөзінің сәйкес нұсқатүрі. **Апа** сөзі Күлтегін ескерткішінде **ата-тек** және титулдық (шад-апыт) атауы мағынасында қолданылған. Соған сәйкес біз ол сөзге **ұлұқ билеуші** [13,154] деген мағынаны да үстедік. Осы мағынада Е-30 ескерткішінде қолданылғаны [24, 100] туралы «Шу – 2 бітігі...» атты еңбекте баян етілді. С.Е. Малов **ечү-апа** қос сөз түрінде ұлы туыс-тектердің атауын [12, 359] білдіреді деп көрсеткен.

ҰҚҰ сөзі екінші жолда екі рет қолданылған. Бұл сөзді бұрынғы зерттеушілер **апа** алмаған. Біз ол сөздің **ұлы** [16, 39, 46] деген мағынаны білдіргенін анықтағанбыз. Бұған қосымша осы сөздің езулік **АҚА** сәйкес түрі де [10,83] Іле жазуларында қолданылған. Тіліміздегі **аға** (үлкен кісі) сөзі осы сөзден ұяңдап дамығаны мәлім. Осы сөздің с дыбысымен сәйкес нұсқалары да ұлылықты, биіктікті білдіреді: **АҚ//АС** (асу) [10, 90], **ОҚ//ҰҚ//ОЗ//ҰЗ** (озу, ұзау), **ӨК//ҰК//ӨС** (өс+у), **ӨК//ӨР** (өр+ле+у). Үшінші жолда **ҰКҰ**, **ӨКӨ** сөздері қолданылған. Бұл сөздердің де мағыналары **көбею**, **үйілу** мағыналарына барып тіреледі. Мысалы, Тойнұқұқ ескерткішіндегі **үкүлүр** [12, 40] сөзі. **Өг** сөзі **пеше** мағынасындағы үлкендікті білдіретін сөз. Осы мағынада моңғол тілінде **ах** [12,405] сөзі қолданылады. Ал түркітанушы ғалым Б. Базылхан **ах** сөзі **аға** мәнін білдіреді [27], егер **аға дәрігер** болып қолданылса, **их** болып айтылады дейді. **Өг** сөзі сондай-ақ **ой-сапа** және **мақта** (хвалить) мәндерін де білдіреді. Осы сөзден **өге** /дана, әкім/ (мудрец, правитель) [12,405] сөзі туындаған. Бұл да ой-сананың молаюы, жоғарылауы деген ұғымдарға, яғни, **үкү//үкү**, **оқо//өкө**, **ақа//өке**, **аға//еге**, **ата//этә//ете**, **ача//әчә//ече**, **ажа//әжә//еже**, **ана//әнә//ене**, **ыды//іді**, **айа//ыйы**, **ейе//йие** секілді сәйкес сөздер мәндерінің түп негізі **ТӘҢІРІ** ұғымына барып ұштасады.

Келесі **ДІТ** сөзі қазіргі қазақ тілінде осы тұлғада қолданылып келеді. **КТЖЕ**-де кездеспеген сөз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (**ҚТТС**) былай анықтама береді: **ДІТ** зат. Мақсатты ой, көңіл. «дітке алған жерді... табар едім... Дітіңді білгелемей білдіре айтшы, Саласың қандай қолқа тегі маған

(Жамбыл, Шығ.). ДІТТЕ ет. Мақсат ету, көздеу [28]. Бұл сөз жазба ескерткіште екі рет қолданылған.

Үшінші жолда КТЖЕ-де қолданылмаған, қазіргі қазақ тілінде өнімді қолданылатын НАҚ сөзі пайдаланылған. Мағынасы қазақ тіліндегі мәніне дәл сәйкес келеді. ҚТТС-де бұл сөзге мынадай анықтама берген: НАҚ үст. Түп-тура, дәл. Осы ауруханаға кеп жатқаныма да, міне, бүгін нақ төрт ай (Н. Ғабдуллин, Сар. Жашырақ), Тоқал жердегі темірмен Нұрышты нақ бастан ұрды (Б. Майлин, Шығ.) [29]. НАҚТЫ сын. Дәл, тура, анық, айқын [29, 312].

Төртінші жолда көзім ең бірінші түскен және оқылған аса күдіретті ТӘҢІРІ сөзі қыш кітаптың дәл ортасына жазылған деуге болады. Өйткені кірпіш сынығының көп үлкен еместігі жазба мазмұнынан байқалады. Бұл атақты түрколог В. Томсеннің де алғаш оқыған сөздерінің бірі екені мәлім. Тәңірі сөзінің алдында мағынасы да, сыртқы формасы да дәл қазақ тіліндегідей сөздер тіркесі қолданылған. Тек *еділ* сөзі ғана басқа нұсқатүрде алынған. ІЙЕ сөзі КТЖЕ-де қолданылмаған, осы ескерткіште бірінші рет кездесіп отыр. Л.З. Будагов өз сөздігінде былай түсіндірген: каз (қазан татары): ийе, ийе, дж. (шағатай жазбаларында) Ийге, ийе, уйг. Ийке, кир. (қазақ): ийе – хозяин, владелец, собственник, господин..., ақыл ийесі – умный, Ийкем – Господи! Боже мой! [21, 173]. *Ийе* сөзі қазақ тілінде өте кең қолданылатын сөз. Бұл сөздің негізгі мағынасы – бір нәрсенің қожасы, меншіктеушісі деген мәнді білдіреді. Бұл үй иесі деген ұғымнан бастап, ел иесі, бүкіл әлем – көк пен жер иесі – ТӘҢІР деген ұғымға дейінгі аралықта тұтас қолданылады. Көне заманда ел билеушісін *хан ием*, көк пен жер иесін *жаратқан ием*, *Тәңір ием* деп айтқаны белгілі. Еділ сөзі енесей ескерткішінде *іділ йерім* (Е-36) /асыл жерім/ тіркесінде қолданылған [30]. Күлтөбе – IV ескерткішінде сөздің алдыңғы дауыстысы жазылмаған. Біз енесей ескерткішіндегідей етіп жазбай *еділ* деп транскрипцияладық. Өйткені бұл сөздің *есіз//ісіз//асыз //есіл//ісід//есір//ісір* тәрізді нұсқатүрлері КТЖЕ-де [19] қолданылған. Ең жиі қолданылғаны енесей ескерткіштеріндегі *есіз* сөзі. Сонымен бірге қазіргі қазақ тіліндегі *есіл* сөзі де осы сөздердің бір нұсқасы екені даусыз. Осы сөздер е дауыстысымен қолданылған соң, біз де аталмыш сөзді *еділ* деп дыбыстадық. ТӘҢІРІ сөзі келесі бесінші жолда да жазылған. Бұл жолда да КТЖЕ-де ұшыраспаған, ал қазақ тілінде активті қолданылатын НАН сөзі кездесті. ҚТТС-де бұл сөзге мынадай анықтама береді: НАН ет. Бір дерекке сену, илану. НАНҒЫСЫЗ сын. Сенуге, илануға болмайтын, нанымсыз. НАНҒЫШ сын. Жоқтан өзгеге сенгіш, иланғыш [29, 318]. НАНЫМ зат. Бір нәрсеге көзі жетіп иланудағы сенім. Міне, біз шамандық ырым деп атап жүрген әдет-ғұрыштардың жарыққа шығу жайы осындай, ал ол кезде бұл әдет-ғұрыштар ақиқат наным болды (Ш. Уалиханов, Мақалалар). Құрастырушы аталған жинақтарға халықтың көне көзқарасын, наным, сенімдерін көрсететін бірсыпыра ежелгі мақал-мәтелдерді енгізбеген (Б. Адамбаев, Халық.) [29, 319]. НАН сөзі біздіңше көне түркілік, қазіргі ДН

сөзінің орнына қолданылған сөз. Біздіңше бұл сөз де ежелгі *танқ//тәнк //тенк//тыңк//тінк данқ//дәнк //денк//дыңк//дінк //санқ//сәнк //сенк//сынқ//сінк //нанқ//нәнк //ненк//нынқ//нінк* нұсқатүрлеріндегі ностраттық тілдер туыстығына, сәйкестігіне жататын сөз. Қазақ тіліндегі *тәңір, тән, ден-дене, дән, жан (йан), сен-сен+ім, нан-нан+ым*, араб тіліндегі *дін*, парсы тіліндегі *джахангир* (<жәңгір) (джахан<джанк //танқ +құр>тәңір) сөздері түбірлес, сәйкес сздер.

Бесінші жолда КТЖЕ-де тек бір таңбамен белгіленіп жүрген М таңбасының ерін буындық таңбасымен жазылған *ӨМ*⁴ сөзі қолданылған. Ең алғаш бұл сөзді *ҰМ*⁴ деп транскрипциялаған едік. Өйткені бұл сөз орыс тілінде *УМ* болып өте активті қолданылып келеді. Орыс тіліндегі негізгі мағынасы – ақыл. Бұл сөз көне қанқ жазуында кездесіп отырғаннан кейін біз бұл сөзді түркі сөзі деп толық айта аламыз. Ал бұл сөз орыс тіліне түркі тілдерінен ауысты ма, жоқ әлде түркі-славян тіл тектестігінің куәсі ме деген сұраққа зерттеушілер алдағы уақытта жауап табады деген сенімдеміз.

Бұл сөз Күлтегін ескерткішінде [12, 28] (КТк 8) *ө+ме+з* болып, *-мез* болымсыз есімше жұрнағымен қолданылған. Сөздің түбірі - *ө* (думать) [12, 405], бір дыбыстан тұратын сөз, деп шешкен. Қазір *ҰМ* (*//ом//өм//үм*) сөзі белгілі болған соң, біз ол сөздің түбірі *ӨМ* болған деген шешімге келдік. Өйткені КТЖЕ-де қосақ (бір дауыссыздың қабаттасып қолданылуы) дауыссыз келетін жерде тек қана бір дауыссыз таңбасын жазу емлесі бары белгілі. Мысалы, *балы(қ)қа* (қалаға) (КТү 48), *Сантуң балы(қ)қа* (Тойн. 18-19), *тоғсы(қ)қа* (КТк 2), *ігі(т)ті* (КТү 16), *ігі(т)тім* (КТү 28, БҚ 38), *ы(т)тымыз* (КТү 40, Тойн. 42), *йы(л)лық* (Терх. 38) [31]. Э.В. Севортян осы сөзбен тектес *өв-өг-өк* (хвала) түбірлері және *өвүт-өгүт* (совет, урок) сөздері де сәйкес дейді. Сондай-ақ *өврән* – учиться, обучаться; *өг* – 1. разум 2. мысль 3. понимание министр, мудрый сияқты сөз мағыналарын да келтірген. Бұл жерде қазақ тіліндегі *ҰҚ* – түсін, аңда; *ОҚЫ* (читай); *ҮГІТ* - өсиет, насихат сөздерінің де жоғарыдағы мысалдармен сәйкес екенін ескергіміз. Бұған қосымша орыс тіліндегі *уч* (учиться) түбірінің де қазақ тіліндегі *ұқ* (*//ук//уч*) сөзімен сәйкес екенін айта кету керек. «Көне түркі сөздігінде» [32] *УМ* – /надеяться, ожидать/ сөзі де келтіріледі. Бұл қазақ тіліндегі *үміт* (надежда) сөзінің көне түбірімен сәйкес сөз екені аян. Э.В. Севортян келтірген *ӨВ* түбірі *өм//үм* сөздерімен сәйкес сөздер. Біздіңше, қазақ тіліндегі *ОЙ* сөзінің көне нұсқасы *ОМ* болған сияқты. Егер *ом//оң//аң* сөздерін сәйкес сөздер десек, *ОЙ* сөзінің *ақыл-ой* және *сай, жыра* секілді мағыналары *ом+ан* (арық), *//апан//аңғар//үңгір* сәйкес нұсқаларында да барлығы аңғарылады. Сөйтіп, *іді//ізі //еке//еге //іче//ідже//ійе //ана//ене//іне* секілді сәйкес нұсқатүрлердің болғаны айқын болса, онда *об//ом //өб//өм //ұб//үм //үб//үм //ұқ//үк //оқ//өк //ой//өй //үй//үй //оң* (оңнағ /понятие, смысл/)

[33] //өң//үң//үң сәйкес нұсқатүрлерінің де көне дәуірде қатар қолданылғаны шүбә тудырмаса керек.

Алтыншы жолда біз АДАМ АТА ХАУА АНА деп аударған ЕЧҮ-ҰМАЙ қос сөзі жазылған. Бұл қос сөзді осылай аударуға АБАҢ /түп-тектерің/ деген анықтауыш сөздің мағынасы тікелей әсер етіп тұр. *Ечу* сөзінің *ата, баба* деген мәні белгілі, бірақ жеке өмірде болған адам ретіндегі мәні мәтіндерде кездеспеген. Алайда ҰМАЙ АНА сөзінен көне замандарда өмір сүрген, әйел адамдарға жебеуші болған қасиетті кісі мағынасын аңғаруға болады. Сондықтан ҰМАЙ АНА Құран Кәрімде айтылатын ХАУА АНА болса, онда ЕЧҮ сөзінің мәнінің АДАМ АТА екендігі өзінен-өзі аңғарылады. ҰМАЙ сөзі екі түбірден құралған /ҰМА+АЙ/ сөз. ҰМА сөзі – *апа//опа //ұпа//ама //ома//ұма* болып жіктелетін, шешелерін осылай атайтын түркі халықтарының бәрінің төл сөзі. Бұл сөздің ортасындағы *ш//б//в//м* дауыссыздарының сәйкес нұсқатүрлері *у//й* дауыссыздары екені мәлім. Ондай жағдайда *ауа//айа* болады. АЙА деп өзбек халқы айтады. Ал ХАУА арабтарда және моңғолдарда (Алун Гуа) сақталған. АНА сөзі де осы сөздің тағы бір нұсқатүрі. ҰМА+АЙ сөзінің екінші –*ай* морфемасы *апа+ай, әже+ей, шеше+ей* т.б. сөздерінде кеңінен қолданылатын *сыйлау* мағынасын білдіретін қосымша.

С.Е. Малов АБА [12, 353] сөзін былай қысқаша түсіндіреді: арабша ХАУА, әйел аты ЕВА деп қай әдебиеттен алғанын көрсетеді. Ал арабша-орысша сөздікте [34]: хаууа'у имя собств. Ж. Ева; + ибнату хаууа'а или бинту хаууа'а женщина; Куллу Адама йаджиду Хаууа'а 'Каждый Адам найдет свою Еву'. Бұндағы көңіл аударатын нәрсе әйел затын, яғни, (ибнат/ун, бинт/ун) қыздарды *хаууаның қыздары, хаууа тектілер - әйелдер* деп түсінуділік. Ал еркекті айтатын болса, бұған қарама-қарсы ер тегіндегі (мужской род) *Адамның ұлы* деген түсінікті айтады: Адам/у Адам; Ибну Адама человек; Бну Адама люди, род человеческий; Адамии/ун 1. 1) человеческий; 2) гуманный. 2. человеческое достоинство. 3. живое существо, человек. Адамииат/ун 1) человеческая природа, натура; 2) человеческое достоинство; 3) человечество; 4) человечность [34, 29].

КТЖЕ-де АДАМ сөзі кездеспейді. Оның орнына *кісі* (/кіші) (КТк 7) сөзі қолданылған. АДАМ сөзі орта ғасыр ескерткіштерінде ұшыраса [12, 354] бастайды. Бұдан бұл сөздің ислам дінімен қабат сөздік қорымызға енгенін аңғарамыз. Ал *ата* сөзі КТЖЕ-де кездеседі. Мысалы, Ғ. Айдаров [35] Онгин ескерткішінде *атачым* сөзінің жазылғанын анықтады. С.Е. Малов ол сөзді *Тачам* деп кісі есімі ретінде қате оқыды. [36]. Сондай-ақ *ата* сөзі енесей ескерткішінде өз мағынасында және *ата ТӘҢІР* (аса биік, аса ұлы) [20,196], *ата көзіншіме* (ата көрсетушімен) [20, 195] мағыналарында ұшырасады.

Көне дәуірдегі ата-бабаларымыз еркек-ұрғашыны бөліп-ажыратпай екеуін тұтас, бір бүтін деп түсінгенін *апа, еке, ече* сөздерін екі жынысқа бірдей қолданғанынан аңғаруға болады. Бұны Күлтөбе – IV жазбасында

қолданылған *Ана ес аң* /Үлкен, ұлы ақыл-ес, аң-түйсік/ деген тіркестен де байқаймыз. Орыс тіліндегі *папа /әке/, баба /әже, әйел/, мама /апа, жеңеше/, тегя /әшке/* сөздері *апа-апа, аба-аба, ама-ама, ете-ете, ата-ата /тато* украин тілінде *әке* мағынасын білдіреді/, қазақ тіліндегі *көкө, шеше, тәте, әшше, әшке* сөздері *өкө-өкө, ече-ече, әтә-әтә, апа-ече, апа-еке* болып қос сөз түрінде мағынаны анықтап, *үлкен, ұлы* мағыналарын қосып айтудан туған деуге болады. Тіліміздегі *үлкен шеше, кіші шеше* деп айтудың болғаны осы ойдың дұрыстығын дәлелдейді. Мысалы, Күлтегін ескерткішінде *еке* (*//ече*) сөзінің үлкен қыз апаларға қарата айтылғаны сезіледі. Орыс тіліндегі *батя /әке/, мать /шеше/* сөздері екі түрлі түбірден */аба-ата, ама-ата/* туған деп батыл болжам жасауға болады. Неміс тіліндегі *патер /әке/, муттер /шеше/, тохтер /әшке/*, парсы тіліндегі *падар /әке/* сөздері де *апа-ата-ар /ар – ару, таза/, ама-ата-ар, ата-охо-ата-ар* түріндегі қосар сөздерден пайда болған дейміз. Бұның ішіндегі *тохтер* сөзі алғашқы біріккен қос сөздің */ата-охо/* үстіне кейін тағыда */тох-ата-ар/* қосылу арқылы жасалған деуге мүмкіндік бар. *Дочь // тох* сөздері сәйкес сөздер. Мүмкін бұл сөздер *апа+тар* (тек), *ама+тар* (тек) /апа (ер) тек, ама (шеше) тек/ (тар – таралу//жаралу) секілді сөздер тіркесінен пайда болған болар. Біз бұл жерде ностраттық тілдердің тектестігі тұрғысынан ой тұжырымдап отырмыз.

Адам ата және Хауа ана атауларының түпкі мағынасы қандай болған деген сауал кім-кімді де толғандырмай тұрмайды. Бұл туралы әрі ақын, әрі тіл құпияларына зер салушы зерткер Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай өз еңбегінде [37] ой білдірген. Онда Адам және Хауа атаулары шумер тіліндегі *ада /ата/* және *ама /апа, шеше/* сөздерінен туғанын, содан ары басқа тілдерге *аба, ева, хава /Һауа/* болып өзгеріп енгендігін айтады. Бұл тұжырымды біз де құптаймыз, бірақ нострат тілдерінің тектестігі және Құран Кәрімдегі адамзаттың Адам атадан кейін Нұқ (а. С.) пайғамбардың САМ, ХАМ, ЯФЕТ деген үш ұлынан тарағандығы туралы ойды қаперге алатын болсақ, замандар тереңіне бойлаған сайын тілдер арасындағы алшақтықтар жойылып, бір тіл, Нұқ (а. С.) бабамыздың тіліне, барып тірелетініміз айқындала береді. Яғни, шумер заманындағы Сам, Хам, Яфет ұрпақтарының тілі қазіргі түркі тілдерінің айырмашылықтары тәрізді деңгейдегі туыс, диалект тілдер болған деп түсінгеніміз абзал болмақ. Бұны қазіргі тілдік талдаулар арқылы дәлелдеуге болады. Сондай-ақ ИЕ (ТӘҢІРІ) сөзінің де шумерлік ЭА сөзінен бастау алатынын дұрыс көрсетеді. Дегенмен біз еврей дініндегі Иегова мен Яхве атауларын да ЭАдан шығаруына тіл заңдылықтары ерік бермейтінін ескергеніміз. Яғни, ЭА сөзі бұрын қолданыста болған жартылай дауыссыз және дауыстылардан (Йе) құралған сөз және Яхве сөзі құдай тағаланың Тәуратпен кейін түскен өз сөзі болуы ықтимал. Бірегей сөзі де еге(й) сөзімен емес, йске

/жеке, жалғыз/ сөзімен **бір+йеке+ай//ей** болып қолданудан туғаны дұрыс көрінеді. Ал Яхве(х) сөзі **Йақ+Бақ**(//**йоқ**//**йоғ**//**боғ**//**боғ**//**моғ**//**моғ**/ұлы, ұлұқ/) сөзінен бастау алады деп түйіндейміз. Орыс тіліндегі **бог** (**бак**//**боқ**//**бөк(е)**//**бөг(е)**) /құдай/, **мог** /**могучий** – ұлы, қуатты/ сөздері көне түркі жазбаларындағы **йоғ** /**йоғ+ғару** >**жоғары**/ сөзімен сәйкес, тектес сөздер. **ЙОҒ** сөзі көне түркі жазбаларында құдай мағынасында қолданылмайды, дегенмен **йоқ болгы**, **йоғлатайын** (жерлеу, жоқтау рәсімі), **йоғ+ғару** (жоғары) сөздерінен **тәңірі**, **ие** сөздерімен мағыналас екені сезіледі. Бұл сөз **көк**//**қоқ**//**хох** (неміс тілінде – биік) сөздерімен сәйкес сөздер. **Көк** сөзі тек қана **аспан**, **көк** (түс) мағыналарын ғана білдіріп қоймай, **Тәңірі** мағынасына да ие, сондай-ақ **ұлы** мағынасын да білдіреді. **Көк Тәңірі** дегеніміз **Ұлы**, **Ұлұқ Тәңірі** деген мәндерді де ұқтырады. Мұса (а. С.) пайғамбар заманында бұзаудың **құдай** мәніне айналуы да жайдан жай емес. Сол замандарда **Бұқа** мәні алыштықтың, ұлылықтың нышаны болды. Бұл **боқ**//**бұқ**//**боғ**//**боғ**/құдай/ сөздерімен сәйкес болғандықтан және бұқаның күштілігінен де бірлесе тууы ықтимал. Бұл қазақ мифологиясындағы «жерді көк өгіз мүйізімен көтеріп тұрады» дейтін оймен тікелей сабақтас ұғымдар. Яғни, **Көк Өгіз** немесе **Көк Бұқа** тіркестерінің мәні **Ұлы Құдай** мағыналарымен тектес мәндер дейміз.

Б. Серікбайұлы өз пікірлерінде діннен гөрі К. Маркс пен Ч. Дарвиннің материалистік идеяларына сүйенеді. Содан да адам баласы маймылдан жаралып, оның алғашқы дыбыстарды ғана айтуға шамасы келді дейді [37, 12]. Сөйте тұра адамзат тек Адам ата мен Хауа анадан жаралды деп, оларды бірден алғашқы қауымдық құрылысқа немесе одан бұрынғы неандерталь заманына салып жібереді. Біз онымен келіспейміз, яғни, Аллаһ Тағала Адам ата мен Хауа ананы ақыл-ес, аң-түйсік жағынан қазіргі адамдардан сан есе саналы, жетілген, толық кемел етіп, яғни, сол заманға сай білім, санаға ие етіп жаратқан. Оны Құран Кәрімнен мысал келтіріп, өзі де айтады [37, 7]. Біз толық саналы деп Аллаһ Тағаланы тану тұрғысынан айтып отырмыз. Б. Серікбайұлы да қазіргі адамдардың көпшілігі сияқты осы кездегі ғылыми-техникалық прогресс заманын өте дамыған ақыл-ес, ой-сана заманы деп түсінеді. Шындығында бұл олай емес, керісінше өте төменгі сана. Адам ата мен Хауа ана Аллаһ Тағаланы тікелей көріп, сөздерін естіп, барлық құдірет-күшін танып, азапты жерге түсті. **Менің ойымша, пейіштегі өмір – Аллаһ Тағаланың қуат-күшінен тікелей, үздіксіз нәр алатын немесе жер үстіндегідей емес қалдықсыз нәр алатын өмір.** Және онда адамзаттың қас жауы, малғұн шайтан, жоқ еді. Кейін қашысын тауып шайтан малғұн Хауа ананы үгітесе де, Аллаһ Тағаланың тиым салған жемісін жемесе ештеңе жоқ-тың. Сол өмірді көріп келген екеуіне жер үстіндегі азапты өмірдің не қажеті бар?

Қазіргі ғылыми-техникалық прогресс, жоғары игілік деген тек пайтан малғұнның азғыруы, бұл адамзатты өз қолымен жойдыру әрекеті ғана.

Сонымен Б. Серікбайұлы «адамның жаралуы мен тілдің жаралуы туралы түк айта алмайтын, тек В. Томсен ашып берген көне түркі жазба ескерткіштерін жағалап қайта беретін» тілші ғалымдарға қарны ашып, ол мәселені шешуге өзі білек түріп, белсене кірісіп кетеді [37, 9]. Дегенмен, ол көп еңбектенген, тілдің шығуы туралы жазылған шығармаларды оқып, зерттеген. Бірақ бұл аздық етеді. Алдымен тіл ғылымы туралы базалық білім болуы керек. Оның ішінде фонетика-фонология ғылымын жетік меңгеру қажет. Ал басқа салаларын қоссаңыз, мұхитқа түскендей күй кеспесіз. Б. Серікбайұлы тілдің шығуын Адам атаның ауызынан [37, 11] бастайды. «Барлық сөз А – а – а деуден басталған. Бұл ауыз мағынасын білдірген. Одан кейін ашылған ауыз жабылмай тұрмайды, а+м деп жабылады, бұл моңғол тілінде ауыз мағынасын білдіруде сақталған сөз» дейді. Ары қарай: «Яғни, ерте дәуірлерде «ам» тұлғалы сөз ашылып-жабылатын қызметінің сипатына қарай ұқсас ағзалардың атауы ретінде қолданылған деп жорамал жасауға болады [37, 14]» деген қорытынды жасайды. Оның «ұқсас ағза» дегені дұрыс, бірақ үстірт ұқсастыққа мән берумен шектелген. Тіпті өзі сілтеме жасап отырған К. Редейің пікіріне: «... аңе – рот `отверстие, углубление` [37, 14]» де терең ой жүгіртпейді. Сондай-ақ К. Редейің: «орал тілдерінде ауыз мағынасы `аң, оң` сөздерімен білдірілетіндігін» ескерткен. Б. Серікбайұлы ары қарай былай дейді: «Ам тұлғалы сөз көне түркі тілінде әйелдердің жыныс мүшесінің атауына айналған соң, адамның ішіп-жеуі және сөйлеуі үшін қызмет атқаратын ағзасы өзге атауды еншілеуге тиіс болатын. Бұл кезде де ежелгі «а» дыбысының «ауыз» ұғымында қолданылып келгені ұмытыла қоймаған тәрізді...» [37, 16]. Сөйтіп «әлі ойлауға қабілеті жоқ» Адам атаға басқа мүшеге атау болып кеткен сөздің орнына жаңа атау беру туралы ой салып қояды. Содан Адам атаның «аһх» деп күрсінудінен пайда болған ақ сөзін тістің түсін білдіру үшін қолдана бастайды. «Қазіргі тілдік қорымыздағы «ақ» сын есімі осылай дүниеге келді» [37, 17] дейді. «Оған `уз` сөзі (з – аффрикат дз//тз осыдан тіс сөзі шыққан дейді) қосылып ауыз сөзі пайда болды» [37, 17] деген тұжырым жасайды.

Б. Серікбайұлының «ам» сөзінің шығуы туралы тұжырымы қазақ тіліндегі ең алғашқы тұжырым деп білеміз, өйткені бұдан бұрын бұл сөзге тоқталып пікір білдірген кісінің болғаны жайында бізде мәлімет жоқ. Біздіңше *Ұмай, апа, аба, ама* тәрізді шеше мағынасындағы сөздердің түп-тегі *ам* сөзімен тікелей байланысты. Сондықтан да Б. Серікбайұлының осы сөз туралы пайым-пікіріне арнайы тоқталдық. Оның *ауыз* бен *ам* сөздерінің алғашқы ұқсастықтарына мән беріп, талдаулар жасауының өзі құнды, маңызды іс болып табылады. Біз өз тарапымыздан осы талдауларды ары қарай жалғастырайық. Бірінші, *ам//ом//үм, ап//оп//үп, ақ//оқ//ұқ, аң//оң//ұң* сөздері – сәйкес нұсқатүрлер. Бұлардың алғашқы немесе негізгі мағынасы – *ойыстық, тереңдік, шұңқырлық* мәндеріне сай келеді. Бұл мағына қазақ

тілінде *аш+ан, ол, аң+ғар, ұң+ғы, ұң+гір, ом+сы+ра, оқ+пан* тәрізді сөздерде ұшырайды. Орыс тілінде *яма* сөзі сақталған. Сондай-ақ тіліміздегі *құд+ұк//құз* сөздерінде де *терездік, жұту* мағыналары бар. Ең көне замандағы сөздердің бір буындылық заңын ескерсек бұл сөздер *ұк+ұд, ұк+ұз* болып бөлінеді.

Екінші, бұл сөздердің *жұту* мағынасы бар. Мысалы, *обу, об+ыр, ом+ыр* сөздеріндегі *жеу* мағынасы. Тіпті *же<йе* сөзінің көне нұсқасы (*й*)*еп* болуы да ықтимал, *жеб+ір//йеб+ір* сөзі сол көне түбірдің қалдығы сияқты. *Оба* ауруының мәні де осыдан бас алатыны шүбәсіз. Ал *жұт//йұт* сөзі де *ат//от//ұт* нұсқатүрлерінен туғаны байқалады. Жоғарыдағы нұсқатүрлердің бәрінің алдында *й* дауыссызы бар деп есептеу керек. Ондай жағдайда *оқ<йок* сөзі де *жұту* (өлген дененің жерге, жанның көкке жұтылуы) мағынасына ие болады. *Ем+у//йем+у* сөзі *йеб* сөзінің сәйкес нұсқа түрі екені де дау тудырмайды. *Үп+теу* сөзі *оғ+ыр>ұры* сөзімен сәйкес сөз, *оқ//оғ<йок//йоғ* /жоқ қылу, жоғалту/. Орыс тіліндегі *вор* сөзі я *ұры* сөзінен алынған, немесе *об+ыр* сөзінен туғаны аңғарылады.

Үшінші мағынасы – *кесу*. Бұл мағына тіліміздегі *ом+ыр//ош//ыр* сөздерінде сақталған. Ал *ке+с* сөзі орыс тіліндегі *ку+с* сөзімен түбірлес. Бұл сөздер де *оқ//ұк* сөздерінен бастау алатыны орыс тіліндегі *ку+с+ать* (*//ку+шт+ать*), *ук+ус* түбірлерінің еріндік дыбысталуынан айқындалады. Соңғы дәлелдеме моңғол тіліндегі *ху+т+га* (пышпақ) [27, 253], *хэ+лт+лэ+х, эм+т+лэ+х, ху+(т)+га+ла+х* (ом+ыр+у) [27, 233] сөздерімен дәйектеледі. Бұған қосымша мысал моңғол тілінде *кесу* мағынасын беретін *огтлох* [27, 152] сөзінде сақталған. Бұл сөзді *ог+лт+ох* деп мағыналық бөліктерге бөлуге болады. Бірінші бөлігі өзіміз талдап отырған *оқ//оғ* түбірі де, екіншісі қазақ тіліндегі *тіл+у* (*кесу*) сөзі. Бір мағыналы екі сөз қосарланып айтыла келе біріккен сөзге айналған деп түйіндеуге болады. Бірақ моңғол тілінде *тіл+у* сөзі сақталмаған. Бір қызығы осы сөз орыс тілінде *глот+ать* (*жұту*), *глот+ка* (*жұтқышпақ*), *глот+ок* (*жұтым*) [38] мағыналарымен сақталған. Моңғол тіліндегі *огтл* сөзін көне түбір деп, оған өзгелік етістің –*т* жұрнағын қосып, орыс тіліндегі –*ать* қосымшасын қоссақ, *огтл+(о)т+ать* сөзі шығады. Мұндағы бірінші *т* дауыссызы екінші *т*-ның әсерінен қысқарады да, орыс тіліндегі *(о)глот+ать* сөзі туады. Әрине, бұл ежелгі дәуірдегі нострат тілдеріндегі түп тілдік қолданыстың дәлелі деуге толық мүмкіндік бар. Қазақ тіліндегі *қы+р, қы+л+ыш, қы+й, (көне түркі: қы+д)* сөздері де көне *ақ//оқ//ұк* түбірлерінің бір салалары екені даусыз. Осы тұжырымдардан соң *ақ+ыз* бен *ам* сөздерінің сәйкес нұсқатүрлер екені, ол сөздер *ауыз* мағынасында кезектесіп қолданыла келе, жағдайға орай, *яғни, ам* атауы (*жыра, сай, ой, шұңқыр; жұту* мағыналарымен) әйелдің жыныс мүшесі атауына тұрақталған соң, *ақыз* сөзі *ауыз* мағынасын иеленгені анық. Мұндағы –*з* жұрнағы көптік (*бі+з, сі+з, ө+з* /үшінші жақтағы *ол+лар* мағынасында), не екілік (*кө+з, боғ+аз* /тамақ/), немесе ортақ етіс, түйық етістік, етістік жасаушы қосымшалардың бірі десек

қате болмас. Түркі тілдеріндегі **р-с//з** сәйкестіктеріне орай жоғарыдағы сәйкес тізбекке **ор//ос** түбірлерін қосуға болады. *Ос* сөзінің *тілу, кесу* мағыналары белгілі. Ол мағыналар *ор* сөзінде де бар, мысалы, тіліміздегі **ұр+т**, орыс тіліндегі **ро+т** (**оро+т**) сөздерінің шығу тегі осы **ор** түбірі болғаны айқын. Орыс тіліндегі **ус+т+а** (ауыз, езу, ерін) сөзінің шығу тегі де **ос** сөзі екенінде дау жоқ. Бұл тұрғыда *ауыз* сөзі *огтл* сөзі сияқты бір мағыналы **ақ+ус** түбірлерінен жасалған деуге де болады.

Б. Серікбайұлы Адам ата сөзіндегі *ада* (*//ата*) сөзі түркі сөзі [37,116] болғандықтан тілші ғалымдардың бұл сөзді араб сөзі деген пікіріне қосылғысы келмейтін ыңғай танытады. Араб тілінде Адам ата деген тіркесті Әбу-л-Башар деп бейнелейді дейді. Иә, **башар, инсан** сөздері *адам* деген мағынаны білдіреді. Әрбір халықтың өзінің қалыптасқан тілдік ерекшеліктері бар. Жоғарыда келтірілді, араб халқында **адам** деп тіке айтпағанмен *адамға қатысты, адамдық* тәрізді ұғымдарды және *адам* (человек) ұғымының өзін де **адами/ун** сөзімен білдіреді. Ру атауларын да солай атайды. Ал бізге қазақ халқы, оның ұғымдарды атауы таза сол Адам атадан бері үзілмей келе жатқан, салт-дәстүрі бұзылмай келген, барлық ұлттардың ішіндегі ең саф сақталған ұлт сияқты көрінеді. Араб тіліндегі Әбу - /әке/ сөзі де түркілік **аба** сөзімен түбірлес, тектес сөз. *Баш+ар, ин+сан* сөздері де **күнк** (күн) [6, 85, 86] сөзімен тектес сәйкес сөздер. Көне заманда **ар** сөзі де адам мағынасын білдірген, тіліміздегі **ер** сөзі соның жіңішке түрі. Халықаралық сөздердегі *монт-ер, шопф-ер, шахт-ер* сөздеріндегі *ер* морфемалары осы өзіміздің *ер - /адам/* мағынасындағы төл сөзіміз. Басқа тілдерге түркілердің дәурені жүрген б.д.дейінгі соңғы 15 ғасырдың ішінде өткен болуы мүмкін. Немесе бұл жалпы нострат тілдеріне ортақ ежелгі заманнан келе жатқан сөз деуге болады. *Инсан* сөзіндегі **йынк//санк** (күн) түбірлері араб тілінде бірігіп кеткен болса, **ИНК** сөзі Америкаға өткен көне күнк тайпаларымен бірге жеке үндіс тайпасы атауы болып қазіргі заманға жетті. Қазір үндіс тайпаларының тілі түркі тілімен тектес екенін Ә. Ахметов секілді өз ғалымдарымыз да дәлелдеп келеді. Америкалықтарды **янки** деп атау да осы **инк<йынк//йынк** (күн) сөзімен тікелей байланысты деуге болады. Қытай философиясындағы **ИНЬ** (ай, әйел), **ЯНЬ** (күн, еркек) – дүниенің жұптан тұруы тәрізді пайымдама – көне түркілік тұжырымның әсерінен туған, көне күнк-йанқтардың төл идеясы. Көне күнк-йанқтар айды (луна) **айнк<йайнк//йыйнк//ййынк** [6, 226] деп атаса, күнді **йанк** деп атаған, әйелдерді **йенеке//йенече** (<йынк//йыч) деген. Орыс тіліндегі **жена, женщина** (әйел) сөзі де осы сөзбен тектес, түбірлес.

Адам (ата) атауы Жәбірейіл (р. А.) періште арқылы Құран Кәріммен бірге Мұхаммед (с. А. Ф. Уа с.) пайғамбарымызға түсірілген Аллаһ Тағаланың сөзі екені анық. Бұдан бұрын араб тілінде қолданыста болды ма, ол бізге әзірге мәлім емес. Б. Серікбайұлы *ада* (әке) мен *ама* (шеше) сөздері көне

шумер тілінде кездесетіндігін және көптеген түркі және басқа тілдерде қолданылатындығы [37, 116] туралы мәліметтерді дұрыс келтіреді. Адам ата мен хауа ана тіркестерінің плеоназмдық тіркестер екенін, екі тіркес те тек бір «ата» және «ана» ұғымдарын білдіреді [37, 117] деген ойын құптаймыз.

«Моңғол тіліндегі *гуа* сөзін де *аба*, *ева*, *хава* (*хауа*) атауларымен тұтастықта қарауға болады деп түсінемін» деген пікіріне де қосыламыз. Бірақ *гуа* сөзінің мағынасы *ару*, *сұлу* [27, 32, 280] сөздері екенін алтайтанушы ғалым Базылхан Б. Анық көрсеткен. Сондықтан *Алун сұлу*, *Алун ару* мағынасында айтылғанын да ескеруіміз керек. Дегенмен *гуа* сөзінде *ана*, *шеше* мағынасының болғанын жоққа шығаруға болмайды және ол *хауа* сөзімен сәйкес сөз. Бұл тұрғыда моңғол тілі араб тіліне түркі тілдерінен гөрі жақын тіл болған деген пікірді туындатады. Оның үстіне моңғол тілінде де араб тіліндегі сияқты дауыстылардың созылыңқылығы тәрізді тілдік ерекшелігі бар.

Ал Б. Серікбайұлы шежіре зерттеушілерінің «екең» (күрметтеу мағынасы) болуы керек деген пікірін ғана келтіреді. Біз оның *фуджин* (қытай), *қадзын* (көне түркі), *худзин* (жапон), *хаатан* (моңғол), *хатуи* (парсы), *қатын* (қазақ) сөздері түбірлес деген пікірін қолдаймыз. Моңғол тілінде *ана* `эх`, *апа* `эж`, *шеше* `эж` [27, 27, 28, 353], *әке-шеше* `аав эж` болып айтылады. Бұл жерде де *аав* сөзі араб тіліндегі *абу* сөзімен жақын сәйкесіп тұр. Ал оның Бодончар есіміндегі *чар* сөзін *сір* (түрк-сір будун) сөзімен сәйкес деуін құптай алмаймыз. *Түрүк есір будуны* тіркесіндегі *есір* сөзінің мағынасы *асыл* [19] екені дәлелденді. *Сір* сөзі *қышпақ* деген этноним мәнін білдірмейді. Ол КТЖЕ-дегі *есіз*, *есіл*, *еділ*, *асыз* сөздерімен сәйкес сөз. Мағынасы бір ғана *асыл* (асыл ер, асыл жер, асыл ел, асыл халық т.б.) ұғымын білдіретін сөз.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *қақанқ* (қа/құ үлкен, ұлы; *қанқ* – 1. күн. 2. әке. 3. хан, патша) [16, 39] сөзінен дамыған *қаған* және *қатүн* (қатын) сөздері қолданылған. Егер *қа+түн* сөзін *қа+қанқ* сөзі тәріздес етіп жіктейтін болсақ, *қа/құ* (ұлы, үлкен), *тонқ//түнқ//түнқ>түн* (1. түн. 2. шеше. 3. ханша) сөздерінің даму өзгерісін аңғарар едік. Бұл дүниенің жұпқа бөлінуін меңзейтін ең алғашқы философиялық пайымдамаға сәйкес туған ой-тұжырымның нәтижесі, сонан соң бұл ең алдымен Күн мен Айдың жұптығынан туындайтын ұғым болады. Күн алғашқы, себебі дүниедегі тіршілік тек күннің әсер-ықпалымен туады. Ай – екінші, яғни, тіршілікке күн тәрізді тікелей әсері жоқ, бірақ онсыз да тіршіліктің болуы неғайбыл сияқты құбылыс. Ай тек түнде, қараңғылықта туып, Түнмен бірлікті түзеді. Сонымен бірге Күн оңтүстік жақта орналасса, Түн жердің солтүстік жағын жапқан, бір бүтіннің ажырамас бөлігі. Сондай-ақ Күн шығыстан шығады және батысқа батады, бұл да ажырамас жұптың бірлігіне жатады. Күн шыққан кезде, Түн түріледі, яғни, Күн – күш-қуат, ықпалдылық тұрғыдан бірінші, маңызды, бірақ Түн де Күннен ажырамайды, қызған жер-дүниені суытып, салқындатады.

Жер бетіндегі органикалық тіршілік те Күн – еркек (жалпы ер тектілік) пен Түн - әйелдің (жалпы ұрғашы тектілік) бірлігінен тұрады. Көне түркілік ата-бабаларымыз дүниедегі жұптық құбылыстың түп-тегі ЕЧҮ `Адам ата` – ҰМАЙдан `Хауа ана` бастау алатынын жақсы білгені КЛТ – IV жазба ескерткішіндегі мәліметтен толық аңғарылады. Яғни, барлық адамзат сол алғашқы жұптан таралады. Сол тәрізді барлық органикалық зат та тек қана бір жұптан бүкіл жер бетін тұтас жабады. Адамзаттың және басқа тіршілік иелерінің барлығы да жұп мүшелерден тұрады.

Б. Серікбайұлы: «Тәураатта таңбалаған «Адам» сөзі «Құран» арқылы тілдік қорымызға енгеніне айтар дауымыз жоқ...» [37, 116] дейді. Ия, ислам дінінің негізінде Адам атауының тілімізде активті түрде қолданыла бастағаны аян. Бірақ шумермен байланысы бар ата-бабаларымыз «Тәураатты», Мұса пайғамбарды (а. С.) немесе Дәуіт (а. С.) пайғамбарды білмеді деп кесіп айтуға болады ма? Адам атауын бабаларымыз ежелгі заманнан-ақ жақсы білген, бірақ түрлі жағдайларға байланысты сирек қолданатын болған. Шумер заманындағы дін – түп бабамыз НҰҚ (а. С.) пайғамбар өзі таратқан, Құран Кәрімде айтылатын Аллаһ Тағаладан тікелей түскен исламға тән дін. ТӘҢІРЛІК ДІН дегеніміз осы НҰҚ (а. С.) пайғамбарымыздың діні. Адам ата да, Хауа ана да содан бері ата-бабаларымыздың санасында сақталып келе жатқанына Күлтөбе – IV жазба ескерткішіндегі мәліметтер куә болып отыр. Б. Серікбайұлы: «Қазақ тіліндегі «атам заман» тіркесінде біздің ата деген сөзіміз бар, шумер тіліндегі ада сөзімен тікелей байланысты» деген ой айтады. Атам сөзі – Адам атауының көне түркіше аталған сәйкес нұсқатүрі. Археолог ғалым А. Досымбаева өз еңбегінде [39] мынадай мәліметті келтіреді: «Традиция увековечения образов прародителей тюрков, в местах локализации родовых территории, в самой пещере, в которой «по желанию отца Ай-Атам, Кичик ери установил золотую скульптуру» сохранилась в этногонических мифах, популярных в кыпчакской среде в начале XIV в., накануне их массовой конверсии в ислам. Мифы переведенные с тюркского на персидский были описаны в арабских источниках IX в. (827/870гг.). По одной из легенд, рядом с первочеловеком Ай-Атам, упоминается и женщина Ай-Ва (Лунное лицо). «Пещера, похожая на храм со статуей /статуями предков/, ставшая в последствии религиозной часовней, служила местом проведения ритуала поклонения и жертвоприношения. Родовая святыня была расположена в местности Каратаг» /Golden P. Religion..., 42 (1998) 2, p. 198, 200/». Бұл деректерде келтірілген Ай Атам мен Ай Ва дәл Адам ата мен Ұмай ана екені даусыз. Оны деректегі мәліметтің («с первочеловеком /тұңғыш адаммен бірге/») өзі де дәйектеп отыр. «Атам заман» тіркесіндегі Атам сөзін тәуелдік жалғаулы (менің ата+м) сөз деп ұғамыз, шындығында бұл сөз тұтас Адам сөзімен сәйкес сөз. Екі атаудың алдындағы АЙ сөзін соңдарына қойсақ АТАМ-АЙ (Ұ)ВА-АЙ болып шығады. Бұл тіліміздегі ата-

ай, апа-ай, әже-ей сөздеріндегі сыйластықты білдіретін қосымшалардың алғашқы кездегі қолданыстары деп білеміз.

АТАМ//АДАМ сөзі Аллаһ Тағаланың өзінен жеткен сөз деп пайымдаймыз. Бұл екі түбірден құралған күрделі сөз. Яғни, ат(а)+ам(а) сөздерінен біріккен. Ат сөзі ер тектілікті білдірсе, Ам ана тектілікті білдіреді. Ең алғашында Адам атада ер тектілік те, ана тектілік те тұтас бір өзінде болған. Сондықтан да Аллаһ Тағала ол кісінің атын біріктіріп тұтас Атам//Адам деп атаған. Кейін Адам атаның бір қабырғасынан алғашқы ана тектіліктің иесін жасап, оған Ап(ай)//Аб(ай)//Ам(ай)//Ан(ай) есімін бөліп берген (біздікі болжам, бәрін бір Аллаһ Тағала өзі біледі). Қазақ тілінде сол көне құбылыс өзгермей Ата//Ада// Апа//Аба //Ама//Ана болып қазірге дейін сақталып келеді. Ат сөзі *тік тұруды* (атып тұрды), сұйықтықтың (ұрықтың) *атқыш шығуын* және *ат+ыс//ет+іс* сөзтұлғаларында *сік+іс* сөзінің мағынасын да білдіреді. Ал Ам сөзі *ой, шұңқыр, тереңдік* пен *жүту, қабылдауды* аңғартады. Таңның атуы мен күннің батуы үздіксіз (күн – еркек, жер – әйел) еркек пен әйелдің ұрықтануы, адамның тууы мен өлуі құбылыстарына сәйкес келеді. Мысалы, *бат//мать* (шеше), *мат* (өлу) сөздерінде сол мағыналар бар. *Ма+ть//ба+ту* – әйелдің ұрықтануы, *таңның атуы* – ұрықтың қайта тууы. Орыс тіліндегі *жопа//йопа* (көт) сөзі де *йом//йам* (ам; шұңқыр) сөзімен сәйкес, тектес сөз. Осы сөзбен түбірлес *йоб+ать* (ебать ‘сігу’) сөзі көне заманда орыс тілінде *пизда* (ам) сөзімен бірге қазақ тіліндегі *ам* (<йам //йом//йоп) сөзі де қатар қолданыста болғанын айғақтайды. Еуразия құрлығын үшке бөліп, шығысты – бас-ауызға (не болса да таңдамай жей беретін Қытай), ортаны – жүрекке (ой-ниеті, көңілі таза түркілер) және батысты – арт, бөксеге (Еуропа елдері) телитін тәмсіл еске түседі. Мұнда да күннің шығуы, ортаға келуі және батуына осы тәмсіл мазмұны сәйкес келіп тұр.

Шындығында қазіргі әлемдегі алты миллиард адам бір ғана Адам ата мен Хауа ана жұбының көшірмелері. Қазіргі техникалық прогресс пен ғылымның дамуы арқылы Ай мен Марсқа қон, өмір болса, сонда тұр, бірақ бәрі-бір барар жерің екі метрлік жер-көр, топыраққа айналу. Бір Аллаһ Тағала бәрін бақылап, көріп отыр. Өзінің шектеген қалыбынан тысқа шығуға бұйрық жоқ. Сондықтан Жәбірейіл (р. А.) періште арқылы Мұхаммед (с. А. Ғ. Уа с.) пайғамбарымызға түсіп, бізге жеткен Аллаһ Тағаланың Қалам Шариғи Құран Кәрімді үзбей оқып, бұйрықтарын орындап, құлшылық ету ең сауапты іс дейміз.

Б. Серікбайұлы АЛЛАҺ сөзі арамей тіліндегі *алаха* (елаах), ақкад тіліндегі *ілу*, көне еврей тіліндегі *сел, елюх* (эл) сөздерімен туыс деген ғалымдар пікірін [37, 107] келтіріп, бұл сөздер қазақ тіліндегі *ел* (ел-жүрт) сөзімен де тектес дейді. Мысалдар ұсынып: «Осы фразеологизмдердегі «ие»,

«тәңірі», «күдай», «ел» сөздерінің мәні бірдей» дейді. Біз Аллаһ, илаһ, элох сөздерінің мағынасы қазақ тіліндегі *ел* сөзі емес, ҰЛУҚ сөзі деп білеміз. Көне дәуірде бұл сөз Құдай, Тәңірі, Ие сөздерімен қатар қолданылған. Яғни, шумер заманында Сам, Хам, Яфет ұрпақтары өздерінің туыстығын әлі ұмытпаған кезде осы сөз ұлуқ//улух//алаһ т.б. сәйкестіктерде активті қолданылған деп тұжырымдауға болады. Сондай-ақ Б. Серікбайұлы ТӘҢІРІ сөзі *таң* `аспан` және *йер* (кир) `жер` сөзінен бірігіп жасалған [37, 93] деген пікірді ұсынады. Бұрын жарияланған еңбегімізде [16, 45] *санққұр//танққұр* сөздерінің сәйкестігін, *санққұр* сөзі *биік тау* мағынасын, ал *танққұр*>*тәңірі* сөзі *аспан (танқ) – жер (құр)* мағынасын білдірген деген пікірімізді біз де білдірген едік. Зеңгір (көк) сөзі де осы сөздермен сәйкеседі. Қазір біз *Танққұр*>*Тәңірі* сөзінің ең дұрыс мағынасын келтіреміз. Бұл *Танқ* `ұлы`, *Құр* `күрушы` мағынасы. Сөйтпеш *Тәңірі* сөзі *Ұлы Құрушы* мағынасын білдіріп, исі түркі жұртының сыйынып келген бір күдайы болып табылады.

Күлтөбе – IV үлкен жазуында ең жоғарғы, ең таза, ақ, ар сана, ақыл-ес, аң-түйсік *Тәңірі*, *Іді*, *Йеден* бастау алатыны, ол 5 қаңлы елінің ата-бабаларынан ұрпақтарына жалғасып келе жатқаны туралы сөз болады. Ол ақыл-ес, аң-түйсік, сана Тәңіріден, Ечү-Ұмай – Ата-Анадан, яғни, Адам Ата – Ұмай//Хауа ана арқылы жалғасып ұрпақтарына бөрілгені сөз болады. Негізгі мәні-идеясы сол таза, биік ақыл-ес, аң-түйсік, сананы сақтау, жоғалтпау екені аңғарылады. Күлтөбе – IV үлкен жазуының мақсаты, яғни, ескерткіштің өзінде жазылғандай ең негізгі ДІТІ, 5 Елдің 5 ақыл-есін, аң-түйсігін ашу, аңдату, түйсіндіру. Ол үшін ІДІ-ЙЕні ашу, оның ақыл-есімен қорлану, оған ие болу қажет екен. Содан соң 5 елдің 5 ақыл-есі, аң-түйсігі өседі, өссін, өсе берсін деген ниет айтылады. Түп-тегіміз Адам Ата – Хауа Ана арқылы келген ең жоғары, ақ, ар-ар, ғаламат зор, ұлуқ ақыл-ес, аң-түйсіктің, діттің ЙЕсі – асыл, ана-бабаң, ақ, жоғары, биік, ар ақыл-ес, ар, оң ТӘҢІРІ болар деген ой-тұжырым айтылады. «Нақ Ер Сана – осы» дейді.

Қазіргі кездегі материалистік ой-санамен түмшаланып қалған, атеизммен уланған адамдардың көпшілігі адамдар маймылдан жаралып, өте төменгі санадан қазіргі дамыған санаға жеткен деген ойды құптайтыны мәлім. Осыдан барып алғашқы қауымдық кездегі сана мен дін алғашқы адамдардың табиғаттың әр түрлі құбылыстарынан қорқып, соны құдай тұтудан басталған деген ой-тұжырым орныққан. Бұл қате ой-тұжырым. Аллаһ Тағала әуел бастан-ақ Адам Атаны ақыл-ой жағынан толық, кемел етіп жаратқан, оған он сегіз мың ғаламның аттарын түгел үйреткен. Сондықтан да малғұн Ібіліс қызғаныштан Адам Ата мен Хауа Анаға жауыққан. Жоғарыда айтылғандай Тәңірі діні – ата-бабаларымыздың өздері ойлап тапқан, өмірлік іс-тәжірибесінен алынған дін емес, тікелей Адам Атадан (ғ. С.) бастау алған, Нұқ ғалайһи саламмен жалғасқан илаһи-ислами дін. Сол себептен

бабаларымыз Тәңіріден жеткен ой-санаға ие болуды, оны жоғалтпай өсіре беруді өсиет еткен. Сегізінші ғасырда алғаш Мұхаммед (с. А. Ғ. Уа с.) пайғамбарымыздың дінімен қауышқанда ол діннің Аллаһ-Тәңіріден жеткен хақиқи дін екенін қапысыз тануы да сол Тәңірілік діннің ислами болғандығынан екені даусыз. Кейін Тәңірілік дін мен Ислам дінінің сабақтасып кетуі де сондықтан. Бұған Күлтөбе – IV жазба ескерткішінің мазмұны толық айғақ бола алады.

ӘДБИЕТТЕР

1. Подушкин А. Н. Арысская культура Южного Казахстана (IV в. До н. Э. – IV в. Н. Э.). Туркестан, 2000, С. 10.
2. Бекжанүбірі О. Күміс тостағандағы көне жазудың сыры // «Ана тілі», 1993, № 47-49; Әлемдегі ең көне карта // «Ана тілі», 1995, № 38; Маңғыстау – Хун – Қаңлы жазуы // «Ақиқат», 2004, № 11-12; Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // «Хабаршы» Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филология сериясы. Алматы, 2006, № 1; Есік жазуының мағынасын дәлелдейтін күміс кеселегі географиялық таңба-деректер // «Түркология», 2004, № 1, 59-71-бб.
3. Қайдар Ә. Қаңлы. Алматы, «Дайк-Пресс», 2004.
4. Подушкин А. Н. Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана // «SHYGY», 2005, № 2, С. 133-139.
5. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жетінші бірігінкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология Конгресі. I бөлім. Түркістан, «Тұран», 2006, 218-233-бб.
6. Бекжан О. Маңғыстау – Хун – Қаңлы жазуы // Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері. I Халықаралық Түркология Конгресі. Түркістан, 2003, 96-108-бб.
7. Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, «Мектеп», 2003, 237-б.
8. Тұяқбаев М. «Түркістан тарихы» мұражайындағы түркі дәуірінің ескерткіштері // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. Алматы, «Ғылым», 2001, 514-525-бб.
9. Қожа М. Б. Два сосуда с надписями кангюйского времени (I – V вв. Н. Э.) из Южного Казахстана // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. Алматы, «Ғылым», 2001, 539-541-бб.
10. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сегізінші бірігінкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Алматы, «Информ-А», 2005, 83-б.
11. Бекжан О. Маңғыстаудағы Сенек жазуы // «Түркология», 2003, № 4, 3-19-бб.
12. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1951, С. 396.

13. Бекжан О. Д. Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері. Түркістан, 2005, 160-б.
14. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1952, С. 108.
15. Бекжанүбірі О. Қазақ атауы қалай шыққан // «Ана тілі», 1994, 21-сәуір.
16. Бекжан О. Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз алтыншы бірігінкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // «Түркология», «Қ. А. Ясауи ат. ХҚТУ», Түркістан, 2002, № 1, 36-48-бб.
17. Бекжанүбірі О. Ашықтас бітігінің құпиясы // «Ана тілі», 1994, 02 – қаңтар.
18. Бекжан О. Д. Ашықтас бітігінің мағынасы // Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. I том. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2006, 66-78 бб.
19. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз есіз, йыта сөздерінің мағынасы // Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. Астана, 2004.
20. Бекжан О. Көне арғын мемлекеті және оның жазуы // «Жұлдыз», 2002, № 9.
21. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I т. Санктпетербургъ, «Типогр. Имперской Академии Наукъ», 1869, С. 692.
22. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-т. П – Т, Алматы, «Ғылым», 1985, 147-б.
23. Қазақша-орысша сөздік. Алматы, «Дайк-Пресс», 2001, 697-б.
24. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіші Шу-2 бітігінің мағынасы //
25. «Қазақстанның ғылыми әлемі», 2005, № 2, 97-103 бб.
26. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., «Наука», 1974, С. 153.
27. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-т. А - Ә. Алматы, «Ғылым», 1974, 301-б.
28. Базылхаан Б. Қазақша-монғолша сөздік. Улаан баатар, 1977, 14-б.
29. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-т. Ғ – Ж. Алматы, «Ғылым», 1978, 247-б.
30. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-т. Қ – П. Алматы, «Ғылым», 1983, 311-б.
31. Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., «Наука», 1983, С. 66.
32. Кляшторный С. Г. Терхинская надпись // «Советская тюркология», 1980, № 3, С. 89.
33. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, С. 611.
34. Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999, С. 73.
35. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. М., «Русский язык», 1984, С. 199.
36. Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы, «Ғылым», 1990, 120-б.
37. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1959, С. 11.
38. Қошым-Ноғай Б. С. Тіл ұшындағы тарих. Алматы, «Жазушы», 2003, 114-118- бб.
39. Русско-казахский словарь. Алматы, «Дайк-Пресс», 2005, С. 173.
40. Досымбаева А. Западный Тюркский Каганат культурное наследие казахской степи. Алматы, «Тип-я Комплекс», 2006, С. 114.

RESUME

O.Bekzhanubiri (Turkistan)

Writing of Kank People

1.Kultobe – IV Literary Texts

The article deals with the ancient runic manuscript found in the place of Kultobe on the bank the Arys Lake.